

Vårt dagliga bröd giv oss idag.

Hungersnöd, krishantering och resiliens i Stockholm 1650–1750

Linda Wikland

Historiska institutionen

Examensarbete 30 hp

Historia

Masterprogram i historiska studier 120 hp

VT20

Handledare: Magnus Linnarsson

Seminarieledare: Karin Dirke & Maija L Y Runcis

English title: "Give Us This Day Our Daily Bread. Famine, Crisis management and Resilience in Stockholm 1650-1750"

Stockholms
universitet

Innehåll

Inledning.....	1
Teoretiskt perspektiv.....	2
Tidigare forskning.....	5
Syfte och frågeställningar.....	12
Källor och källkritik.....	13
Metod och avgränsning.....	15
Undersökning.....	17
Drottning Kristinas nödår.....	17
Enväldets nödår.....	28
Krigets nödår.....	39
Frihetstidens nödår.....	53
Krishantering och institutionell anpassning i Stockholm 1650–1750.....	61
Kontinuitet och förändring över tid.....	61
Sociala faktorer.....	66
Institutionella faktorer.....	68
Svältens politiska dimensioner.....	70
Summary.....	73
Käll- och litteraturförteckning.....	76

ABSTRACT

Linda Wikland: Give Us This Day Our Daily Bread. Famine. Crisis management, Resilience in Stockholm 1650-1750

Famines were recurring events in the early-modern world. This thesis aims to identify and analyse institutional, social, and political parameters that improved or reduced the society's capacity for crisis management and institutional adaptations in Stockholm in times of food-shortages during the period 1650–1750. The study consists of four case studies. The study shows that the government effectiveness improved during the investigated period, which increased the possibilities to mitigate the consequences of famine. Furthermore, the ambition to protect the social order seems to have been the most important driving force to take measures to ease and prevent famines in Stockholm. I conclude that very few institutional adaptations to prevent future famines were made during the period. Most likely because the elite lacked political incentives to act. The study provides knowledge on societal resilience in the early-modern era.

Keywords: famine, crisis management, resilience, institutional adaptations, early modern time, social order, Stockholm

”Den som har bröd har mångahanda bekymmer, den brödlösa har allenast ett, men det är stort.”

Bysantinskt ordspråk

Inledning

I slutet av mars 1697 kom överståthållaren in på Stockholms rådhus och ville ha besked från magistraten om de uppgifter han fått höra av stadens bagare verkligen stämde; fanns det bara mjöl till högst två veckors bakning kvar i staden? Vad hade stadens myndigheter gjort för att lösa situationen och varför hade de inte vänt sig till honom tidigare? Magistraten förklarade att de kontaktat alla som handlade med spannmål i Stockholm och uppmanat dem att hålla lager. Magistraten ansåg därför att de agerat på det sätt som kunde förväntas av dem. Situationen var emellertid mycket kritisk på grund av den svåra missväxten.¹

Den inledande beskrivningen är ett av många exempel på krishantering (eller möjligen bristande krishantering) som finns nedtecknade i stadens protokoll i samband med livsmedelsbrist. Idag finns en samsyn bland forskare om att få, om ens några naturkatastrofer, kan skyllas enbart på naturen. Även om exempelvis torka eller köld tveklöst är naturliga händelser så är det sedan en kombination av mänskliga och naturliga faktorer som avgör om torkan eller köldknäppen leder till storskalig svält bland befolkningen. Det har inneburit att frågan om varför vissa samhällen tycks vara bättre rustade att hantera yttre risker än andra har hamnat i förgrunden. *Social resiliens*, enkelt uttryckt samhällens motståndskraft, har blivit något av ett tvärvetenskapligt forskningsfält. Frågan är komplex där en mängd omständigheter tycks samspela och förändras över tid.

Uppsatsen handlar om krishantering och förmågan till institutionell anpassning i samband med livsmedelsbrist i Stockholm under perioden 1650–1750 där jag identifierar och analyserar faktorer som stärkte respektive försvagade samhällets förmåga till krishantering och anpassning. Studien kan därmed bidra med kunskap om det tidigmoderna samhällets resiliens. Därutöver är förhoppningen att historikerns långa tidsaxlar kan fördjupa kunskapen om resiliens och därmed ge ytterligare perspektiv på dagens kriser. Svält och livsmedelsbrist i Stockholm under tidigmodern tid är ett förhållandevis outforskat ämne. Uppsatsen kan därför lämna ett substantiellt bidrag till forskningen om svält i det tidigmoderna Sverige samt till det urbanhistoriska fältet.

¹ Civilprotokoll 31/3 1697 A3: a 35, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, SSA.

Teoretiskt perspektiv

Social resiliens

Resiliens är idag ett tvärvetenskapligt begrepp som återfinns inom en mängd vetenskapliga discipliner.² Begreppet har sitt ursprung inom ekologin men därefter har resiliensteorin utökats och kommit att integreras i ett flertal samhällsvetenskapliga discipliner som sociologi, geografi och ekonomi. Samhällsvetenskapernas intresse för begreppet väcktes sedan katastrofvetare och sociologer poängterat att naturkatastrofer inte enbart bör skyllas på naturen utan att det vanligen är interaktionen mellan mänskliga och naturliga faktorer som avgör om exempelvis en torka leder till svält.³ Begreppet resiliens har dessutom fått förnyad aktualitet genom klimatfrågan och ett fokus på socio-ekologiska system.

Begreppet introducerades av ekologen C.S Holling i början av 1970-talet och avsåg ett ekosystems stabilitet och förmåga att hantera chocker och kriser.⁴ Ekologen och systemteoretikern Marten Scheffer menar att ett system bara kan tåla och absorbera en viss mängd störningar innan sårbarhet uppstår.⁵ Om sedan ett tröskelvärde överskrids sker en kvalitativ förändring och ett nytt ekvilibrium (jämvikt) uppstår. Exempelvis jordbävningar och epidemier kan vara utlösande faktorer som skjuter ett redan sårbart system över tröskeln. Utifrån ett sådant perspektiv mäts resiliens antingen genom att avgöra hur mycket störningar ett system kan absorbera innan strukturella förändringar sker eller hur lång tid det tar innan systemet återgår till sitt ursprungliga tillstånd efter störningar.⁶

Människans förmåga att hantera chocker och kriser genom förändring uppfattas emellertid som mer positivt, vilket har inneburit att samhällsvetare inom exempelvis disciplinen katastrofstudier har skapat mer progressiva definitioner av resiliens.⁷ Social resiliens innebär således inte bara att ”studsas tillbaka” utan också att ”studsas framåt”.⁸ Den tyske geografen Jörn Birkmann förklarar att ett samhälles kapacitet att hantera (to cope with) en kris innebär

² Eline Van Onacker, ”Social Vulnerability, Social Structures and Household Grain Shortages in Sixteenth-Century Inland Flanders”, *Continuity and Change* 34, nr 1 (maj 2019): 91.

³ Daniel Curtis och Baas van Bavel, ”Better Understanding Disasters by Better Using History: Systematically Using the Historical Record as One Way to Advance Research into Disasters”, *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 2016, nr 34:1 (2016): 144.

⁴ C. S. Holling, ”Resilience and Stability of Ecological Systems”, *Annual Review of Ecology & Systematics* 4 (December 1973): 1–23.

⁵ Marten Scheffer, *Critical transitions in nature and society* (Princeton, N.J.: Princeton University press, 2009), kapitel 6.

⁶ Tim Soens, ”Resilient Societies, Vulnerable People: Coping with North Sea Floods Before 1800”, *Past & Present* 241, nr 1 (November 2018): 145.

⁷ Soens, 146.

⁸ Jessica Dijkman och van Leeuwen Bas, ”Resilience to famine ca 600 BC to present: An introduction”, i *An Economic History of Famine Resilience* (London: Routledge, 2019), 3.

omedelbara och kortsiktiga åtgärder för att bemästra ett pågående skeende.⁹ Anpassning (adaptation) är en mer långsiktig process som innebär lärande och förändring till följd av en katastrof för att undvika liknande händelser i framtiden. Resiliens inbegriper båda typer av skeenden. Birkmann framhåller att ett samhälles resiliens byggs upp över tid.

Inom disciplinen historia är intresset för resiliens förhållandevis nytt. De finländska historikerna Petri Karonen och Nils Erik Villstrand konstaterar att begreppet i vissa kretsar har blivit något av ett modeord men att dess betydelse fortfarande är något spretig.¹⁰ Det beror troligen på att historiker har hämtat inspiration från skilda vetenskapliga discipliner där begreppet förekommer. Somliga tycks ha vänt sig direkt till ekologin medan andra har lutat mer åt samhällsvetenskaperna, i synnerhet disciplinen katastrofstudier. Det finns därför anledning att diskutera hur det teoretiska perspektivet har använts av historiker.

En grupp historiker, som intresserar sig för just storskalig kollaps och omfattande samhällsförändringar, använder begreppet på ett sätt som påminner om ekologernas teoretiska modell. När exempelvis den amerikanske antikvetaren Kyle Harper förklarar Romarrikets undergång med hjälp av klimatförändringar och epidemier är resiliens ett nyckelbegrepp i analysen.¹¹ Harper konstaterar att när han studerat resiliens i antika samhällen har det inneburit att han uppmärksammat omständigheter som leder till omfattande och långvarig stress samt så kallade trösklar. När tröskelvärden överskreds ledde det till storskaliga förändringar och systematisk omorganisation av samhället.

En annan grupp historiker förhåller sig istället till teoribildningen inom fältet katastrofstudier med den centrala frågeställningen: vad gör ett samhälle resilient? Inom katastrofstudier förekommer en mängd mer eller mindre underbyggda teorier om vilka faktorer och orsakssamband som är relevanta. Det förflutna, konstaterar de nederländska historikerna Daniel Curtis och Bas van Bavel, utgör ett utmärkt laboratorium för att faktiskt pröva teorierna empiriskt, vilket sällan låter sig göras om endast katastrofer i samtiden studeras.¹² Jag kommer att ansluta mig till den grupp av historiker som använder det förflutna för att

⁹ Jörn Birkmann, "Regulation and Coupling of Society and Nature in the Context of Natural Hazards", i *Coping with Global Environmental Change, Disasters and Security: Threats, Challenges, Vulnerabilities and Risks*, red. Hans Günter Brauch m.fl., Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace (Berlin, Heidelberg: Springer, 2011), 1115–1117.

¹⁰ Petri Karonen och Nils Erik Villstrand, "Kriser och resiliens i Finlands historia 1400–2000", *Historisk Tidskrift för Finland* 2017 (2017): 627.

¹¹ Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2017), 20.

¹² Curtis och van Bavel, "Better Understanding Disasters by Better Using History: Systematically Using the Historical Record as One Way to Advance Research into Disasters", 146.

utvinna kunskap om social resiliens. I synnerhet modellen för hur ett samhälles resiliens byggs upp över tid framstår som ett område där historiker kan bidra till kunskapsutvecklingen med hjälp av sina långa perspektiv. Med tanke på begreppets amorfa natur krävs emellertid en precisering: med social resiliens avses hädanefter ett samhälles förmåga att förhindra, mildra och hantera risker samt återhämta sig från chocker.

I diskussionen ovan framgår att det finns ett nära samband mellan resiliens och kriser. Det finns därför anledning att också uppmärksamma företeelsen kris när uppsatsens teoretiska perspektiv introduceras. Forskning om kriser och krishantering bedrivs inom en mängd vetenskapliga discipliner; där en del forskning är förhållandevis instrumentell och syftar till att ge handfasta råd för hur krishantering ska bedrivas medan annan är mer teoretisk och försöker förstå, tolka samt förklara kriser.¹³ Villstrand och Karonen konstaterar att trots eller kanske på grund av den omfattande forskningen saknas en entydig tvärvetenskaplig definition av begreppet kris. De definierar därför en kris med följande karaktäristika; en kris är en situation som dåligt fungerande komplexa system kan hamna i utan att (ännu) ha kollapsat. En kris är oönskad, kommer plötsligt och skapar osäkerhet. En kris utgör eller åtminstone uppfattas utgöra ett hot mot centrala värden och kräver därför åtgärder för att stoppas eller lindras.¹⁴ Jag kommer fortsättningsvis att använda mig av Villstrand och Karonens definition av kris.

Den amerikanska antropologen Janet Roitman påpekar att när en betraktare benämner en händelse som en kris öppnar det för en viss typ av frågeställningar men stänger samtidigt andra tänkbara tolkningar och förklaringsmodeller.¹⁵ Roitman argumenterar därför för att inte ta krisen för givna då det kortsluter svaren på varför exempelvis aktörer betedde sig på ett visst sätt. Roitmans huvudsakliga ärende är ett ifrågasättande av moderna krisnarrativ men jag anser att hennes påpekade är meningsfullt även för en analys av tidigmoderna förhållanden då det påminner forskaren om att inte ta saker för givna. Den brittiske statsvetaren Bob Jessop framhåller till exempel att en viss typ av kriser såsom skogsbränder eller trafikolyckor kan betraktas som en serie av återkommande händelser vars förlopp följer en inneboende logik.¹⁶

¹³ För en mer utförlig diskussion se Karim Knio, "The Diversity of Crisis Literatures and Learning Processes", i *The Pedagogy of Economic, Political and Social Crises: Dynamics, Construals and Lessons*, red. Bob Jessop och Karim Knio (London: Routledge, 2018).

¹⁴ Karonen och Villstrand, "Kriser och resiliens i Finlands historia 1400–2000", 628.

¹⁵ Janet L. Roitman, *Anti-crisis* (Durham: Duke University Press, 2014), 41.

¹⁶ Bob Jessop, "Valid Construals and/or Correct Readings? On the Symptomatology of Crisis", i *The Pedagogy of Economic, Political and Social Crises: Dynamics, Construals and Lessons*, red. Bob Jessop och Karim Knio (London: Routledge, 2018), 52.

Jessop konstaterar att krissyntomen omedelbart leder till att en välkänd arsenal av åtgärder sätts in för att lindra och mildra händelsens konsekvenser. Även om situationen är allvarlig då den leder till stor materiell skada eller mänskligt lidande är samhällets svar välbekant och nästintill rutinartat. I linje med Roitmans tankegång är det då möjligt att fråga sig om situationen ska betraktas som en kris.

Exemplen med skogsbränder och trafikolyckor understryker också att vad som är ett centralt värde är subjektivt; den som äger ett hus dit en skogsbrand är på väg att sprida sig uppfattar troligen att ett centralt värde är hotat medan det för räddningspersonalen är frågan om en vanlig arbetsdag. Vad som utgör ett centralt värde varierar men kan vara konkreta ting som människoliv och egendom så väl som mer abstrakta storheter som maktordningar och religiösa föreställningsvärldar.

Tidigare forskning

I avsnittet kommer jag inledningsvis presentera tvärvetenskaplig resiliens- och svältforskning som diskuterar vad som gör ett samhälle motståndskraftigt mot yttre påfrestningar såsom svält. Därefter riktar jag uppmärksamheten mot forskning om svält i det tidigmoderna Europa. Syftet med presentationen av den tidigare forskningen är att ge mig verktyg för att analysera faktorer som stärkte respektive försvagade förmågan till krishantering och institutionell anpassning i det tidigmoderna Stockholm. Slutligen presenteras vad som är känt om svält i Sverige och Stockholm under tidigmodern tid.

Resiliens- och svältforskning

Problemställningen vad gör ett samhälle resilient diskuteras inom en mängd vetenskapliga discipliner; allt från klimatstudier till historia. Det är en komplex fråga där många faktorer samverkar och förändras över tid. Den nederländske historikern Daniel Curtis föreslår till exempel att symmetriska samhällen som ger den enskilde människan större handlingsutrymme och möjlighet till anpassning är mer resilienta än asymmetriska samhällen.¹⁷ Den turkiske historikern Semih Celik har kommit till liknande resultat när han undersökt svält i det osmanska riket över tid.¹⁸ Under perioder då bönder hade större möjlighet att själva påverka vilka grödor som odlades utan interventioner från statsmakten var storskaliga hungerkatastrofer mindre vanligt förekommande. Institutionell infrastruktur och

¹⁷ Daniel R. Curtis, *Coping with Crisis: The Resilience and Vulnerability of Pre-Industrial Settlements* (Farnham: Ashgate, 2014).

¹⁸ Semih Celik, "Coping with famines in Ottoman Anatolia (1650-1850)", i *An economic history of famine resilience*, red. Jessica Dijkman och Bas van Leeuwen (London: Routledge, 2020), 52–73.

dess möjlighet till förändring framstår också som avgörande faktorer för hur väl ett samhälle kan hantera yttre stress.¹⁹ En grupp nederländska historiker har undersökt översvämningskatastrofer i den holländska kustbygden under perioden 1200–1800.²⁰ De drar slutsatsen att översvämningskatastrofer sällan ledde till institutionell anpassning. Sådan förändring tycks i princip enbart ha skett när maktelitens direkta intressen var hotade.

Svältforskning är ett annat forskningsfält, där främst statsvetare och utvecklingsekonomer har intresserat sig för vad som gör ett samhälle sårbart respektive motståndskraftigt mot svält. Svältforskningens nestor, den indiske ekonomen och nobelpristagaren Amartya Sen, menar att svält och hungerkatastrofer inte beror på produktionsproblem utan orsakas av ojämlikheter och tillkortakommanden vad gäller distributionen av mat. I den berömda inledningen av *Poverty and Famines* förklarar Sen att ”Starvation is the characteristics of some people not *having* enough food to eat. It is not the characteristic of there not *being* enough food to eat”²¹. Ett centralt begrepp hos Sen är berättigande (entitlement), som definieras såsom den legalt och socialt sanktionerade rätten till resurser och tillgångar. Svält uppstår när en grupp människor samtidigt erfar att deras berättigande till mat minskar dramatiskt. Det kan till exempel bero på att priserna på mat stiger medan lönenivån förblir oförändrad

Att det finns ett samband mellan politiska regimer och ett samhälles motståndskraft mot svältkatastrofer blev tydligt på 1980-talet då Sen konstaterade att demokratiska samhällen inte drabbades av storskalig svält.²² Sen menar att det demokratiska samhällets institutioner såsom allmänna val, oppositionspartier och en fri debatt skapar tydliga politiska incitament för att bekämpa svält. Ansvar kan utkrävas. Sens slutsats har mött viss kritik; inte minst har frågan hur demokrati ska definieras orsakat debatt. Andra har ifrågasatt om det demokratiska samhället verkligen ger större skydd mot svält då det samtidigt ger möjlighet för att aktörer att skjuta skulden på varandra. De fattiga som alltid drabbas hårdast av svält saknar dessutom ofta politisk tyngd.²³ Kritiken till trots visar exempelvis utvecklingsekonomen Francesco

¹⁹ Nathan L. Engle, ”Adaptive Capacity and Its Assessment”, *Global Environmental Change*, Special Issue on The Politics and Policy of Carbon Capture and Storage, 21, nr 2 (maj 2011): 647–656.

²⁰ Bas van Bavel, Daniel R. Curtis, och Tim Soens, ”Economic inequality and institutional adaptation in response to flood hazards: a historical analysis”, *Ecology and Society* 23, nr 4 (2018).

²¹ Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Oxford University Press, 1983), 1.

²² Sen, *Poverty and Famines*.

²³ För en sammanfattning av kritiken se Francesco Burchi, ”Democracy, institutions and famines in developing and emerging countries”, *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement* 32, nr 1 (mars 2011): 17–31.

Burchis forskning att demokrati ger tillräckliga förutsättningar för att undvika svältkatastrofer.²⁴ Sens tes verkar stå fast.

Debatten har emellertid fördjupat förståelsen för vilka institutionella faktorer som kan förhindra och mildra svältkatastrofer, vilket har bäring även vid en analys av ett tidigmodernt och icke-demokratiskt samhälle. Statsvetaren Alex de Waal diskuterar förekomsten av politiska åtaganden att bekämpa svält i både demokratiska och icke-demokratiska samhällen.²⁵ De Waal betecknar dem som ”anti-svält kontrakt”. Kontraktmetaforen implicerar att svält uppfattas som en politisk fråga i samhället. För att kontraktet sedan ska utgöra ett verkligt skydd mot svält måste dessutom samhällets invånare ha förmågan att se till att kontraktet upprätthålls. Det liberala politiska systemet har en mängd mekanismer som möjliggör att ett kontrakt kan upprätthållas medan det i mer auktoritära samhällen egentligen bara finns en utväg; via protester med eller utan våld.²⁶

Burchi anser att regimer är en viktig parameter för förståelsen av storskalig svält men han pekar också på att en djupare analys av vilka faktorer som gör ett samhälle motståndskraftigt mot svält också bör inbegripa ett samhälles institutioners kvalitet.²⁷ Han visar att både styrningseffektivitet (government effectiveness) och korruptionskontroll påverkar hur väl ett samhälle kan stå emot storskalig svält. Burchi föreslår därför att faktorer som en administrations förmåga att fatta beslut och sedan genomföra dem inom en kort tidsrymd kan påverka ett samhälles förmåga att skydda och förstärka invånarnas berättigande till livsmedel.

Svält i tidigmodern tid

Svältforskningen bedriven av utvecklingsekonomer och statsvetare baseras främst på studier av 1900-talets svältkatastrofer. Svält under tidigmodern tid är istället en fråga som huvudsakligen har intresserat historiker.

Vägen bort från massvält

Massvält var en återkommande företeelse i Europa under tidigmodern tid. Fenomenet blev mindre vanligt under 1800-talet med den industriella eran med bättre kommunikations- och transportmöjligheter, urbanisering och med tiden sociala reformer. I England och Holland upphörde de återkommande storskaliga svältperioderna redan vid sekelskiftet 1600, vilket har

²⁴ Burchi, 26.

²⁵ Alex de Waal, *Democratic political process and the fight against famine*, Working paper / IDS - Institute of Development Studies, 1353-6141; 107 (Brighton: Institute of Development Studies, 2000), 18.

²⁶ de Waal, 18.

²⁷ Burchi, ”Democracy, institutions and famines in developing and emerging countries”, 28.

lett till frågan varför där men inte på andra ställen i Europa. Frågan är intressant eftersom den ger förslag på vilka faktorer som påverkade det tidigmoderna samhällets motståndskraft mot svält.

Forskare har, som så ofta, ägnat skillnaderna mellan England och Frankrike särskilt stor tankemöda. Rimligen borde Frankrike med sitt fördelaktiga geografiska läge och goda jordbruksjordar klarat sig bättre än England. Men så var inte fallet; i England inträffade den sista massvälten redan år 1602 medan i Frankrike gick till exempel mellan sex och tio procent av befolkningen under i samband med de svåra nödåren på 1690-talet.²⁸ Forskare framhåller flera skillnader mellan länderna. Den amerikanske historikern John L. Brooke menar att en starkt bidragande orsak till den engelska framgången var att de engelska jordbruksmetoderna reformerades under 1600-talet och bönderna därefter kom att tillämpa både höst- och vårsådd, vilket minskade sårbarheten.²⁹ I England instiftades också en mängd lagar och förordningar för att hantera den utbredda fattigdomen. Lagarna, *The Poor Laws*, var på många sätt drakoniska, men de bidrog till att förhindra smittspridning och att de fattiga kunde tilldelas understöd under svåra tider.

Den brittiske historikern Michael Braddick, som intresserat sig för den engelska statsbildningsprocessen, poängterar att de engelska fattiglagarna tillkom på grund av lokala initiativ under slutet av 1500-talet.³⁰ Det var således inte den politiska ledningen i riket som var drivande i processen. De lokala initiativen ska istället ses som ett svar på en stor social oro i samhället. Perioden präglades av ökad fattigdom där många tiggare drog runt på vägarna för att finna en utkomst. Den svåra situationen kom att uppfattas som ett hot mot samhällets sociala ordning. Det fick den mer välbeställda delen av allmogen, "the middling sort", att agera genom föreskrifter och reformer som syftade till att utestänga främmande tiggare från lokalsamhället, sätta arbetsföra lokala fattiga i arbete och ge understöd till barn, sjuka och gamla som inte kunde försörja sig själva. Lokala skatter samlades in till förmån för lokalsamhällets rätta fattiga.³¹ De engelska fattiglagarna initierades således inte av den politiska ledningen i syfte att öka de styrandes legitimitet eller säkerhetsställa den värdefulla

²⁸ Karen J. Cullen, *Famine in Scotland - the "Ill Years" of the 1690s*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010), 12.

²⁹ John L Brooke, *Climate Change and the Course of Global History* (New York: Cambridge University Press, 2014), 462.

³⁰ M. J. Braddick, *State formation in early modern England, c. 1550-1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 128–129.

³¹ Braddick, 109–110.

resurs som befolkningen utgjorde. De tillkom på lokalnivå för att upprätthålla lag och ordning i närmiljön. I ett senare läge kom däremot kronan att skänka legitimitet till lokalsamhällets nya institutioner.

Svensk svältforskning

Svensk nödårsforskning har främst handlat om att identifiera de svåra nödårsperioderna, deras geografiska utbredning samt bringa klarhet i hur hög mortaliteten var under de mest allvarliga kriserna. Frågan är komplicerad då det saknas tillförlitlig folkbokföring för merparten av den tidigmoderna eran.³² Forskare har därför gjort uppskattningar om dödligheten samt använt uppgifter om tionden, pris- och lönenivåer samt tullintäkter för att ringa in de svåra perioderna. Jag kommer att ta stöd av forskningen för att identifiera mina undersökningsperioder, vilket beskrivs mer detaljerat i metodavsnittet. En annan omdiskuterad fråga inom nödårsforskningen har varit vad som orsakade den höga dödligheten: regelrätt svält eller sjukdomar i svältens fotspår.³³

Samhällets respons på de återkommande nödåren är förvånansvärt föga undersökt. Finländska forskare har emellertid uppmärksammat kronans agerande i samband med främst nödåren på 1690-talet då Finland förlorade omkring en fjärdedel av sin befolkning.³⁴ Den finländska historikern Mirka Lappalainen konstaterar att Sverige under 1600-talet utvecklats till en stark stat med en avancerad administration men att institutionernas struktur, med ett starkt fokus på skatteindrivning, bidrog till att krishanteringens misslyckades.³⁵ Centralmakten saknade i mångt och mycket information om läget i landet. Lappalainen konstaterar att kronan exempelvis saknade kunskap om vad bönderna odlade, varför skördarna slog fel samt varför människor dog. Kronan försatt därför chansen att reformera jordbruket eller att införa ett rudimentärt socialt skyddsnät efter holländsk eller engelsk förebild.³⁶ Lappalainen menar att en bidragande orsak till att den svenska kronan var ointresserad och oförmögen att hantera

³² Exempelvis Martin Dribe, Mats Olsson, och Patrick Svensson, "Nordic Europe", i *Famine in European History*, red. Guido Alfani och Cormac Ó Gráda (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

³³ Exempelvis Daniel Larsson, "Diseases in Early Modern Sweden", *Scandinavian Journal of History* 0, nr 0 (september 2019): 1–26; Eino Jutikkala, "Frost or microbes", *Scandinavian Economic History Review* 41, nr 1 (januari 1993): 73–79.

³⁴ Sven Lilja "Klimatet, döden och makten- 1690-talets klimatkris" i *Leva vid Östersjöns kust* (Södertörns högskola, 2006), 25.

³⁵ Mirkka Lappalainen, "Death and Disease During the Great Finnish Famine 1695–1697", *Scandinavian Journal of History* 39, nr 4 (augusti 2014): 426.

³⁶ Lappalainen, 426.

svält hör samman med föreställningen om att svält var ett Guds straff och inte något som kunde förhindras genom praktiska åtgärder.³⁷

Lappalainen framhåller också att den merkantilistiska politik kronan förde påverkade situationen negativt. Den uppfattningen delar hon med ekonomhistorikern Eino Juttikala som menar att kronans bristande engagemang för svältens konsekvenser i Finland berodde på att statens intresse alltid sattes framför individens; något han anser vara typiskt för ett samhälle under merkantilismens tidevarv.³⁸ Han illustrerar statens ointresse för undersåtarnas nöd genom att beskriva hur kronan – även under den mest desperata perioden under nödåret 1697 – drev in lån och pålagor från den svältande allmogen.³⁹ Den finländske historikern Ilkka Mäntylä är mer positivt inställd till kronans agerande och visar att förhållandevis stora hjälpsändningar av spannmål skickades till Finland. Mäntylä drar slutsatsen att kronans åtgärder kan karaktäriseras som relativt omfattande.⁴⁰

Det finns även viss forskning som berör institutionella förändringar och anpassningar som skett till följd av genomlevda livsmedelskriser i Sverige. Forskningen kan tidsmässigt placeras in i mitten av 1700-talet. Ekonomhistorikern Stefan Carlén har studerat den svenska kronans saltpolitik under perioden 1720 till 1862.⁴¹ Salt var betydelsefullt eftersom det användes till att konservera animaliska produkter som kött och fisk. I det tidigmoderna samhället kunde brist på spannmål men också salt kunde leda till omfattande svält och nöd.⁴² Den statliga saltpolitiken inleddes i början av 1740-talet efter att riket drabbats av allvarlig saltbrist.⁴³ Saltbrist var emellertid ett identifierat problem långt innan 1740-talet. Carlén diskuterar hur det kom sig att frågan politiserades just då och blev en fråga för det allmänna. Han påpekar att vad som anses vara en kollektiv nyttinghet inte är en teknisk fråga utan avgörs utifrån de önskemål och preferenser som finns i samhället. Carlén menar att en förklaring till att varaktiga institutioner för att hantera saltbristen inte växte fram förrän i mitten av 1700-

³⁷ Lappalainen, 440.

³⁸ Eino Juttikala, "The Great Finnish Famine in 1696–97", *Scandinavian Economic History Review* 3, nr 1 (januari 1955): 62.

³⁹ Juttikala, 60–61.

⁴⁰ Ilkka Mäntylä, "Kronan och undersåtarnas svält", *Karolinska Förbundets årsbok* 1988, 63–65.

⁴¹ Stefan Carlén, *Staten som marknadens salt: en studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1997).

⁴² Carlén, 29.

⁴³ Carlén, 81.

talet var att det krävde en viss mognad i statsformeringsprocessen.⁴⁴ En annan förklaringsmodell Carlén framhåller är att kriser, när framtiden framstår som oviss, ofta är formativa perioder då nya institutioner växer fram. Åren runt 1740 präglades av politisk osäkerhet med hattarnas maktövertagande vid riksdagen 1738–39, interna uppror samt krig mot Ryssland.⁴⁵

Ekonomen Bengt Åke Bergs avhandling behandlar sockenmagasin, det vill säga lokala spannmålsmagasin, som infördes storskaligt i mitten av 1700-talet.⁴⁶ Sockenmagasinen ansågs länge ha tillkommit till följd av genomlevda kriser och nödår. Berg framhåller dock att trots att sockenmagasin kontinuerligt diskuterats på riksdagar sedan 1720-talet kom inte genombrottet förrän på 1750-talet. Det var en period med förhållandevis goda skördar. Berg menar att drivkraften till inrättandet av sockenmagasin istället ska länkas samman men den utlåningsverksamhet magasinerna bedrev. Lånerörelsen genererade vanligen överskott. Under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet utökades socknarnas ansvar och utgifter vad gäller exempelvis fattigvård och elementär utbildning. Magasinens överskott kunde då finansiera delar av de nya verksamhetsområdena.⁴⁷

Nödåren och myndigheters agerande i Stockholm i samband med livsmedelsbrist är föga belyst. Frågan har främst behandlats i verk vars huvudsakliga fokus legat på synen på de fattiga och fattigvården. 1650-talets nödår berörs i ett avsnitt i socialhistorikern Christina Ungers avhandling.⁴⁸ Ungers slutsats är att fattigvården i början av 1650-talet var mycket bristfällig.⁴⁹ Människosynen var mörk. Hon konstaterar vidare att centralmakten visade stort intresse för händelseutvecklingen i staden. Socialhistorikern Ulla Johansson har behandlat nödåren på 1690-talet i kort artikel i Sankt Eriks årsbok från 1985. Där beskriver hon upptakten till hur ett flyktingläger för den nödställda allmogen anlades på Skeppsholmen för att sedan med hjälp av lägreets mönstringsrullor kartlägga vilka människor som sökte sig från landsbygden till staden för att hitta en utkomst under nödåret 1697.⁵⁰ Det saknas emellertid en

⁴⁴ Carlén, 318.

⁴⁵ Carlén, 82–83.

⁴⁶ Bengt Åke Berg, *Volatility, Integration and Grain Banks: Studies in Harvests, Rye Prices and Institutional Development of the Parish Magazines in Sweden in the 18th and 19th Centuries* (Stockholm: Economic Research Institute, Stockholm School of Economics, 2007).

⁴⁷ Berg, 164–165.

⁴⁸ Christina Unger, *Makten och fattigdomen Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm* (Stockholm: Stockholms förlag, 1996).

⁴⁹ Unger, 187–189.

⁵⁰ Ulla Johansson, "Nödåret 1697", i *Sankt Eriks Årsbok 1985* (Stockholm: Samfundet S:t Erik, 1985), 161–185.

systematisk belysning av hur myndigheter hanterat livsmedelsbrist i Stockholm under tidigmodern tid samt en analys av krishanteringen ur ett resiliensperspektiv.

Sammanfattning av forskningsläget

Forskningsläget visar att vad som gör ett samhälle motståndskraftigt mot yttre påfrestningar är en komplex fråga där många aspekter samverkar och förändras över tid. Myndigheters agerande under kriser samt förmågan till institutionell anpassning framstår emellertid som nyckelfaktorer. Den moderna svältforskningen pekar på att politiska och institutionella faktorer är viktiga för ett samhälles motståndskraft mot svält. Om svälten har en politisk dimension blir incitamenten större för att förebygga och bekämpa svält. I demokratiska samhällen finns flera möjligheter att utkräva politiskt ansvar medan det i auktoritära samhällen bara kan ske genom mer eller mindre våldsamma protester. Svältforskningen visar också att kvaliteten på ett samhälles institutioner kan påverka samhällets sårbarhet för svält. Den tidigmoderna forskningen belyser vidare att sociala reformer, som till exempel de engelska fattiglagarna, påverkade samhällets motståndskraft mot storskalig svält.

Det svenska samhällets reaktioner på de återkommande svältperioderna är ett område som är förvånansvärt föga undersökt med tanke hur stor påverkan de allvarliga svältkatastroferna hade på den tidigmoderna befolkningen. Den svenska kronan framstår emellertid som oförmögen och ointresserad av att hantera storskalig livsmedelsbrist. Viss institutionell förändring tycks ske i mitten på 1700-talet då bland annat sockenmagasin och en statlig saltpolitik kom på plats. Vad gäller Stockholm har ett fåtal av de återkommande svältperioderna belysts utifrån en socialhistorisk vinkel. Det saknas emellertid en systematisk analys av de många livsmedelskriserna ur ett resiliensperspektiv.

Syfte och frågeställningar

Resiliensteorin stipulerar att ett samhälles kapacitet att stå mot yttre påfrestningar beror på två faktorer: förmågan att genom kortsiktiga och omedelbara åtgärder hantera pågående kriser samt förmågan till förändring och anpassning för att undvika framtida kriser. Varför vissa samhällen är skickligare än andra på att hantera och förebygga kriser verkar bero på en mängd faktorer som samverkar och förändras över tid. Det finns därför anledning att analysera historisk krishantering och institutionell anpassning för att öka kunskapen om vilka faktorer som påverkat förmågan att stå emot yttre påfrestningar i det förflutna. Livsmedelsbrist var en

återkommande företeelse i det tidigmoderna Sverige och Stockholm. Svältkatastroferna är därför ett tacksamt studieobjekt för den som vill studera social resiliens.

Diskussionen om teori och tidigare forskning gör det således möjligt att precisera forskningsuppgiften närmare. Uppsatsen syftar till att identifiera och analysera sociala, institutionella och politiska faktorer som stärkte respektive försvagade samhällets förmåga till krishantering och institutionell anpassning i Stockholm under perioden 1650–1750. I fokus står myndigheters hantering av livsmedelsbrist och hur denna förändrades över tid.

Forskningsuppgiften genomförs i två led. Den första fasen består av fyra delstudier fördelade över ett sekel där jag vid varje tillfälle undersöker krishantering och eventuell institutionell anpassning i samband med allvarlig livsmedelsbrist i Stockholm.

De frågor som ställs i respektive delstudie är:

- Vilka aktörer, eller grupper av aktörer, deltog i hanteringen av livsmedelsbrist i Stockholm?
- Vilka centrala värden uppfattade de identifierade aktörerna som hotade av livsmedelsbristen?
- Vilka åtgärder och anpassningar vidtogs för att skydda de hotade centrala värdena?

I undersökningens andra fas jämför jag resultaten från de fyra delstudierna och diskuterar förändring över tid. Med stöd av tidigare forskning identifierar och analyserar jag slutligen de sociala, institutionella och politiska faktorer som påverkade samhällets förmåga till krishantering och institutionell förändring.

Källor och källkritik

Uppsatsens källmaterial är genomgående producerat av institutioner och myndigheter som hanterat livsmedelsbrist i Stockholm under perioden 1650–1750. Det består huvudsakligen av protokoll, kungörelser, korrespondens mellan myndigheter samt memorial och förslag till förändringar och reformer. Det är vanligen ämbetsmän som har författat materialet i syfte att dokumentera beslut, rapportera och beskriva problem för sina överordnade, beordra underlydande att genomföra åtgärder, lämna förslag på reformer och liknande. Materialet framstår därför som lämpligt för att undersöka myndigheters krishantering och institutionell anpassning. Källmaterialet är till största delen otryckt men protokollen från riksrådet och riksdagen är transkriberade och tryckta i modern tid.

I arkivguiden för Stockholms Magistrat och Rådhusrätt framgår att:

”Vid användandet av detta arkiv bör man ha i åtanke att ärenden inte alltid förts konsekvent i en viss serie, varför man kan behöva leta mål och ärenden i andra serier än de först uppenbara.”⁵¹

Uppmaningen har blivit något av ett ledord för studien då det tidigt blev tydligt att material som gällde hanteringen av livsmedelsbrist finns utspritt inte bara i andra serier än den först uppenbara utan också i helt andra arkiv. En inte obetydlig del av forskningsprocessen har således handlat om att identifiera vilka tidigmoderna institutioner som har varit delaktiga i hanteringen av livsmedelsbrist i Stockholm och därefter lokalisera bevarat material som belyser frågan. Myndighetsstrukturen förändrades över tid och källmaterialet från de olika undersökningsperioderna skiljer sig således åt. Vid jämförelser över tid är det därför nödvändigt att vara medveten om att det heterogena källmaterialet ibland gör det svårt att dra entydiga slutsatser; beror exempelvis skillnaderna mellan två undersökningsperioder på att beslut och åtgärder dokumenterades mer noggrant under en av perioderna eller sker faktiska förändringar över tid.

Det finns ett antal luckor i källmaterialet – exempelvis saknas handlingar från deputationen för de fattigas skötsel från 1690-talets nödår. Luckorna kan ibland vara orsakade av hårdhänta gallringar under 1800-talet men oftast är det oklart varför exempelvis politikollegiets protokoll från 1718 saknas i en lång tidserie. Att det saknas material från myndigheter som uppenbarligen varit delaktiga i hanteringen av livsmedelsbrist är ett problem då det innebär att delar av krishanteringen hamnar i skugga. Jag har då kompletterat med andra källor för att vinna så mycket kunskap som möjligt om den saknade institutionens agerande. Exempelvis hade överståthållaren nära kontakter med deputationen för de fattiga och genom hans korrespondens går det att ta del av deputationens memorial och förslag för hur tiggeriet skulle hämmas i framtiden. Periodvis har jag således lagt pussel med hjälp av olika källor för att säkerställa att jag faktiskt fångar hur myndigheterna hanterade livsmedelsbrist i Stockholm under varje undersökningsperiod. I inledningen av varje delundersökning kommer jag presentera källmaterialet för perioden på en mer detaljerad nivå.

⁵¹ Bo Elthammar, Jonas Engardt, och Erika Palm, ”Arkivförteckning: SSA 138 om Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849 arkiv” (Stockholms stadsarkiv, 1995).

Metod och avgränsning

Undersökningen består av fyra delstudier där jag analyserar myndigheters krishantering vid allvarlig livsmedelsbrist under perioden 1650–1750. Det långa tidsperspektivet ger mig möjligheter att undersöka hur samhällets förmåga till krishantering och institutionell anpassning förändrades över tid samtidigt som samhällsförändringar gör det möjligt att analysera hur politiska, institutionella samt sociala faktorer påverkade samhällets förmåga att hantera livsmedelskriserna. Åren 1650–1750 är en något ovanlig undersökningsperiod. Jag har valt den eftersom jag vill studera ett för-industriellt Stockholm. Det är dessutom en tid med stora politiska förändringar. Landets styrelseskick växlade vid flera tillfällen och stormakten rämnade. Jag övervägde inledningsvis att inleda undersökningen redan vid sekelskiftet 1600, då det rådde svår hungersnöd i Stockholm, men kunde då konstatera att det bevarade källmaterialet är för knapphändigt för att det ska vara meningsfullt att analysera krishantering.

Jag har haft två urvalskriterier för mina delstudier - dels vill jag spegla hela undersökningstiden, dels fånga upp de mest allvarliga kriserna i stadens historia. För att identifiera undersökningsperioderna har jag sedan använt mig av forskning baserad på olika typer av källmaterial: mortalitet, skördeutfall samt pris- och lönenivåer.

Historikerna Martin Dribe, Mats Olsson och Patrick Svensson visar att dödligheten i centrala och östra Sverige var hög under de första åren på 1650-talet, i slutet av 1690-talet samt åren runt 1740.⁵² Även perioden omkring 1709 utmärks av hög mortalitet. Ekonomhistorikern Rodney Edvinssons index över skördar baserat på tionden åren 1665–1820 pekar ut 1709 som det svåraste året följt av 1697. Värt att notera är att stora delar av 1690-talet kännetecknades av dåliga skördar. De sista åren av 1710-talet, och i synnerhet 1719, visar också dåliga skördar så väl som åren 1739–1741.⁵³

Ekonomhistorikerna Arne Jansson, Johan Söderberg och Lennart Andersson Palm har jämfört lönenivån och prisnivån på basvaror under perioden 1600 till 1719 i Stockholm. De konstaterar att de lägsta reallönerna under perioden inföll i samband med missväxtåret 1650.⁵⁴ Även 1652 var ett mycket svårt år och i paritet med 1650. Andra problematiska perioder var det katastrofala 1709 samt nödmyns- och krigsåren 1717–1719. Intressant nog återfinns det

⁵² Dribe, Olsson, och Svensson, "Nordic Europe", 195–196.

⁵³ Rodney Edvinsson, "Swedish Harvests, 1665–1820: Early Modern Growth in the Periphery of European Economy", *Scandinavian Economic History Review* 57, nr 1 (mars 2009): 20–21.

⁵⁴ Arne Jansson, Johan Söderberg, och Lennart Andersson Palm, *Dagligt bröd i onda tider: priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500–1770* (Göteborg: Institutet för lokalhistorisk forskning, 1991), 19–20.

uppmärksammade hungeråret 1697 inte i den absoluta bottenligan. Ekonomhistorikerna förklarar därför att det är möjligt att nödåret påverkade Stockholm främst igenom att väldigt många människor sökte sig till staden från landsorten och refererar till Ulla Johanssons forskning.

Utifrån mina kriterier att spegla hela undersökningsperioden samt fånga de svåraste perioderna i staden har jag därför valt att undersöka:

- 1649–1650
- 1697–1698
- 1718–1719
- 1739–1741

Den tidigare forskningen pekar dessutom ut år 1709 som en mycket svår period. Då jag bara velat förlägga en av undersökningsperioderna till stora nordiska kriget har jag valt bort 1709 till förmån för åren 1718–1719 som lyfts fram som särskilt allvarliga i Stockholm.

Bearbetning av materialet

Jag har använt mig av samma frågebatteri i varje delstudie där frågorna är mina verktyg för att systematiskt strukturera och analysera källmaterialet. Jag identifierar vilka aktörer som hanterade livsmedelsbristen, vilka centrala värden som uppfattades som hotade av livsmedelsbristen samt vilka åtgärder och anpassningar som genomfördes. Begreppet centrala värden är hämtat från Karonen och Villstrands krisdefinition; för att något ska betraktas som en kris måste ett centralt värde vara hotat eller uppfattas som hotat och därför kräva åtgärder för att stoppas eller lindras. Genom att identifiera vilka centrala värden aktörerna uppfattade såsom hotade blir det därmed möjligt att skapa en bild av vilka incitament som aktörerna hade för att agera i samband med livsmedelsbristen. Om det inte är möjligt att identifiera ett centralt värde finns anledning att reflektera över om situationen ska betraktas som en kris.

De källor jag arbetat med, i huvudsak protokoll samt ingående och utgående korrespondens, innehåller en stor mängd frågor och ärenden, där bara vissa har bäring på mitt ämne. Jag har därför först gjort en sällning för att identifiera ärenden som kan länkas till hungersnöd, krishantering samt institutionell anpassning för att sedan närläsa de intressanta breven eller ärendena. Arbetet med källmaterialet har varit något av en iterativ process, vilket kan illustreras med ett exempel som gäller publika brödutdelningar nödåret 1697. Vid en genomgång av politikollegiets protokoll från samma år började plötsligt kortfattade notiser förekomma som statuerade att olika rådmän varit närvarande vid offentliga brödutdelningar.

Stadens egna protokoll gav inga ytterligare ledtrådar om vem som fattat beslut om en sådan åtgärd eller hur den organiserades och finansierades. I riksregistraturet fann jag emellertid ett brev skickat flera månader efter att den första noteringen om brödutdelning införts i politikollegiets protokoll, ställt till statskontoret. I brevet framgick att kontoret vänt sig till Karl XII:s förmyndarregering för att få bekräftat att den då avlidne Karl XI:s muntliga befallning om offentliga brödutdelningar i Stockholm fortfarande var giltig. Jag återvände då till politikollegiets protokoll för att se när noteringarna om brödutdelningarna inleddes. Det gjorde det sedan möjligt att förstå i vilken kontext och sammanhang det muntliga beslutet om publika brödutdelningar måste ha fattats.

I uppsatsens andra fas jämför jag resultaten från de fyra delstudierna för att dra slutsatser om förändringar över tid samt identifiera och analysera de faktorer som stärkte respektive försvagade samhällets förmåga till krishantering och institutionell anpassning. Analysen görs med hjälp av tidigare forskning som pekat ut att sociala faktorer, institutioners kvalitet och svältens politiska dimensioner som områden som kräver en djupare analys.

Undersökning

Drottning Kristinas nödår

Den första undersökningsperioden, nödåren 1649–50, kommer jag framöver benämna som drottning Kristinas nödår. Allvarlig missväxt och hungersnöd drabbade då stora delar av norra Europa på grund av extremt väder.⁵⁵ I Sverige och Finland var det framförallt regn och väta som gjorde att skördarna slog fel. Människor svalt, mortaliteten var hög och många gav sig ut på vägarna för att få tag på livsmedel. Priserna på livsmedel rusade i höjden. Jansson, Söderberg och Andersson Palm uppskattar att stockholmarnas köpkraft nådde en bottennivå år 1650 - det rådde dyrtid i huvudstaden. Inledningsvis identifieras och diskuteras de aktörer som deltog i hanteringen av livsmedelsbrist i staden. Därefter behandlas vilka centrala värden som stod på spel för aktörerna samt vilka åtgärder och långsiktiga anpassningar som genomfördes.

Drottning Kristinas nödår, som pekats ut som bland de mest allvarliga i Stockholms historia, lämnar förvånansvärt få avtryck i stadens egna annaler. Stadens institutioner – dess högsta organ rådhusrätten och det underordnade justitiekollegiet med ansvar för fattigvården – verkar

⁵⁵ Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate and Catastrophe in the Seventeenth Century* (Padstow, Storbritannien: Yale University Press, 2014), 5–6.

ha varit mycket passiva under livsmedelsbristen.⁵⁶ Orsaken till att stadens protokoll säger så lite om den besvärliga situationen beror delvis på att under 1650-talet var stadens administration inte lika omfattande som vid senare undersökningsperioder. Den viktigaste förklaringen återfinns emellertid i stadens relation till kronan. Under nödåren vid seklets mitt var det nämligen främst på riksplånet som livsmedelsbristen hanterades. Den akuta fasen handhades av riksrådet medan mer långsiktiga åtgärder diskuterades av en föregångare till det sekreta utskottet; ett riksmöte med bara tre av ständerna närvarande år 1651.⁵⁷

För att förstå varför livsmedelsbristen i Stockholm i så hög grad hanterades av rikets högsta ledning är det nödvändigt att inledningsvis säga något om relationen mellan staden och kronan på 1650-talet. Stockholm hade under flera sekler varit en politiskt viktig stad då den kontrollerade handeln på Mälardalen och Bergslagen. Därför hade rikets ledning under århundrandena på olika sätt försökt påverka och kontrollera stadens styrelse. Under 1600-talets första hälft, när staden blev det expanderade rikets officiella huvudstad, knöts Stockholms ledning allt hårdare till kronan. Rikets administration förlades samtidigt till Stockholm. Den finländska historikern Piia Einonen förklarar att den fysiska närheten mellan stadens och rikets ledning möjliggjorde täta kontakter mellan de två entiteterna så att staden under 1600-talets mitt närmast kan betraktas som ett kronans sjätte inofficiella ämbetsverk.⁵⁸

Riksrådet var således den arena där den akuta livsmedelsbristen hanterades. Det var en institution med långa traditioner; vars roll förändrats från att vara stormän som gav råd till monarken vid särskilda tillfällen till att bli en ständigt tillgänglig arbetsgemenskap som i mångt och mycket fungerade som en regering för riket under decennierna som föregick undersökningsperioden.⁵⁹ Idéhistoriken Bo Lindberg konstaterar att riksrådets protokoll är ett tacksamt och ofta använt källmaterial eftersom det ger en förhållandevis realistisk bild av de överväganden och tankegångar som var rådande inför svåra beslut och situationer.⁶⁰ Det gäller

⁵⁶ Stockholms tänkeböcker huvudserien, AI:10 1650, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, SA; Justitiekollegiets protokoll, AI:a 2 1648-1654, Justitiekollegium, SSA.

⁵⁷ *Svenska riksrådets protokoll XIV 1650 (SRP) bd 14* Utgivna av Severin Berg (Norstedts, 1916); *Sveriges riddarskap- och adelns Riksdags-protokoll (RAP) 1650–1651 bd 4 andra häftet* Utgivna av Bernh. Taube (Stockholm, 1872).

⁵⁸ Piia Einonen, "Burgomasters of Stockholm as Agents of the Crown and Self-Interest (1590–1640)", i *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560-1720*, red. Petri Karonen, Marko Hakanen, och Piia Einonen (Helsinki: Finnish Literature Society, 2017), 249–250.

⁵⁹ Marko Hakanen och Ulla Koskinen, "The Gentle Art of Counselling Monarchs (1560–1655)", i *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560-1720*, red. Piia Einonen, Petri Karonen, och Marko Hakanen (Helsinki: Finnish Literature Society, 2017), 61–64.

⁶⁰ Bo Lindberg, "Den förmoderna offentligheten En begreppshistorisk exposé", i *Förmoderna offentligheter Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, red. Leif Runefeldt och Oscar Sjöström (Falun: Nordic Academic Press, 2014), 24.

även hanteringen av livsmedelsbristen i Stockholm där protokollen ger en tydlig bild av rådets riskbedömningar samt vilka åtgärder som uppfattades som effektiva och görbara för att avvärja riskerna. Ett problem är att det försiggick viss aktivitet utanför råds-kammaren, vilket gör att bilden blir något fragmenterad.

Riksrådet bestod av de ämbetsmän som ledde kronans fem kollegier samt ett antal riksråd utan särskilda ämbeten. År 1650 kan rådets medlemmar beskrivas som högadliga, innehavare av stora jordegendomar samt att de generellt sett hade en stor intressegemenskap med den allt starkare svenska militär-fiskala staten.⁶¹ Drottning Kristina hade tillträtt som regent något år tidigare och deltog ofta i riksrådets sammankomster. Även den åldrade rikskanslern Axel Oxenstierna deltog vid ett par tillfällen under sessioner som berörde situationen i Stockholm.

Stockholm var inte administrativt underställd en landshövding som övriga Sverige utan där fanns i stället en överståthållare. Den som innehade överståthållarämbetet var alltid ett riksråd. Det innebar att överståthållaren kontinuerligt deltog i diskussionerna om livsmedelsbristen i staden. Överståthållaren under drottning Kristinas nödår intog emellertid en förhållandevis passiv roll och utmärkte sig enbart genom ett något otydligt agerande under de oroligheter som inträffade i staden under vårvintern år 1650. Stadens borgmästare, uppkallade till ett flertal riksrådsmöten, var betydligt mer drivande. De lämnade rapporter om läget i staden, gav förslag på åtgärder samt instruerades hur de skulle agera i enskilda ärenden.⁶² Borgmästarna deltog dessutom aktivt vid utskottsmötet som representanter för borgarståndet 1651, där de bland annat författade flera reformförslag.

Stadens borgmästare och råd utsågs på 1650-talet av kronan. Tidigare hade stadens ledning i princip alltid bestått av köpmän som haft en stor intressegemenskap med stadens borgerskap men kronans ingripande innebar att allt fler uppnådde sina positioner med hjälp av akademiska meriter snarare än en framgångsrik handelsverksamhet. Forskare har uppmärksammat att de kungliga borgmästarnas roll ofta var komplicerad då de inte sällan hamnade i konflikt med stadens borgerskap och andra invånare när de genomförde kronans politik i staden.⁶³ Samtidigt företrädde borgmästarna stadens intressen i olika sammanhang exempelvis vid riksdagarna.⁶⁴ Borgmästarna som kallades upp till riksrådet under

⁶¹ Hakanen och Koskinen, "The Gentle Art of Counselling Monarchs (1560–1655)", 63.

⁶² Riksrådets protokoll 14/3 1650 s.77–80 och 9/5 1650 s.154–155 SRP:14.

⁶³ Petri Karonen, "Royal Mayors (1620–1700): The Bane of the Burghers, the Crown's Scourge, Effective Developers of Urban Government?", i *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560-1720*, red. Pii Einonen, Petri Karonen, och Marko Hakanen (Helsinki: Finnish Literature Society, 2017), 223.

⁶⁴ Karonen, 230.

livsmedelsbristen var således främst kronans representanter även om deras uppgift samtidigt var att företräda stadens intressen inför överheten. Den dubbelheten är central för förståelsen av borgmästarnas agerande när jag nu fortsätter analysen genom att identifiera vilka centrala värden aktörerna uppfattade som hotade av livsmedelsbristen.

Rikets militära kapacitet och styrets legitimitet

Roitman uppmanar forskaren att inte ta en kris för given då en sådan ingång kortsluter möjligheterna att förstå en händelse. Det skulle således bli svårare att förstå varför åtgärder och anpassningar genomfördes eller inte genomfördes om jag tar för givet att dåtidens människor uppfattade situationen som en kris. Missväxt var trots allt en återkommande företeelse i det tidigmoderna samhället. Karonen och Villstrands definition av kris innebär att ett centralt värde måste vara hotat eller åtminstone uppfattas vara hotat för att en händelse ska betraktas som en kris. Frågan blir således om de aktörer jag har identifierat som tongivande i hanteringen av livsmedelsbristen ansåg att ett centralt värde var hotat.

Det bör inledningsvis påpekas att situationen i staden våren 1650 inte var en isolerad företeelse utan att det rådde stor brist på förnödenheter i hela riket. Riksrådet ägnade missväxten stort intresse och i synnerhet situationen i staden diskuterades vid hela åtta tillfällen under det första halvåret 1650. I protokollen förekommer uttryck som en ”en sak av importance”⁶⁵ och att situationen bör ”tagas i åkt”⁶⁶ i relation till händelseutvecklingen i staden, vilket signalerar att vitala värden var hotade.

För att belysa vilka värden som stod på spel kommer jag att lyfta frågan om utskrivning av manskap som visserligen inte bara berörde staden utan riket som helhet, då jag anser att den fäster blicken på vad som ansågs hotat av livsmedelsbristen. På den föregående riksdagen hade ständerna beviljat nya utskrivningar även för år 1650. Frågan var nu hur bevillningen borde hanteras i ljuset av den uppkomna situationen. Det var en komplicerad sak som diskuterades vid ett flertal tillfällen.⁶⁷ För det första konstaterades att nu rådde fred i riket vilket gjorde att förpliktelsen borde omvandlas från manskap till pengar. Det fanns ingen anledning att underhålla ytterligare soldater. För det andra var kronan i stort behov av intäkter för att upprätthålla sin militära kapacitet. Rikskanslern Oxenstierna konstaterade vid utskottsmötet året därpå att Sverige ständigt måste ha förmågan att ”kunna mötha fienderne

⁶⁵ Riksrådets protokoll 19/3 1650 s.85 SRP: 14.

⁶⁶ Riksrådets protokoll 1/3 1650 s.65 SRP: 14.

⁶⁷ Riksrådets protokoll 10/ 1 1650 s.6–7 SRP 14.

och wijsa them tänderna”.⁶⁸ Nödåren inföll när den svenska militärmakten stod i zenit.

Problemet var emellertid att landets invånare kunde uppfatta skatterna som orättfärdiga när det rädde sådan nöd i riket.

Drottningen ställde flera gånger frågan om det verkligen var tillrådligt att driva in skatterna under sådana omständigheter och sammanfattade problemställningen på följande sätt för sina rådgivare:

Consid. väl dhe besvär för almogen äre, isynnerheet mädh den dyra tiden, item för ankommandhe cröningh scull. K. M:t påminte sigh ochså, att landet schulle fuller nu förmoda någon lijssa, effter fredh är. Men lichvel äre tarfven stora, och hafa dhe bevillat för detta året också utschrifningen, men måtte derhos tagas i acht fäderneslandetz försvar, hafvandes K. M:t ingen lust att suga blodet af sine undersåtare. Dhe ville fördenschull taga denna saken i betenkiandhe, och till her näst gifva där öfver sitt betänkiandhe.⁶⁹

Drottningen ville således inte framstå som en undersåtarnas blodsugare och konstaterade att folket förväntade sig någon lättnad när fred äntligen rädde i riket. Dessutom skulle den kommande kröningen resultera i ytterligare utlagor. Det togs dock beslut om att verkställa bevillningen – den militära förmågan var mycket viktig. Landshövdingarna fick samtidigt instruktioner om att de var tillåtna att förhandla med allmogen och vänta med indrivandet av skatterna till dess att skörden var bärgad.⁷⁰ De centrala värden som rikets ledning – riksrådet och drottningen – uppfattade som hotade tycks således främst ha varit *rikets militära kapacitet* samt *styrets legitimitet*.

Problemet var inte unikt för den svenska ledningen. Den brittiske historikern Geoffrey Parker konstaterar att under den oroliga period som brukar betecknas den generella krisen i första delen av 1600-talet så fördjupades många pågående konflikter eftersom härskare ville upprätthålla och förstärka sin militära kapacitet samtidigt som deras undersåtar drabbades av svaga skördar.⁷¹ Det ledde inte sällan till uppror och revolt vilket förvärrade de pågående konflikterna. Under drottning Kristinas nödår rädde emellertid fred vilket kanske underlättade

⁶⁸ Ridderskapets och adelns protokoll 9/10 1651 s.541 RAP:4 andra häftet.

⁶⁹ Riksrådets protokoll 10/1 s.7 1650 SRP:14.

⁷⁰ Riksrådets protokoll ½ s. 34 1650 SRP:14.

⁷¹ Parker, *Global Crisis*, 34.

den balansgång rikets ledning gick för att skydda både den militära kapaciteten och styrets legitimitet.

Riksrådets balansgång kan illustreras med hanteringen av den händelse som benämns bakugnsbullret i Stockholm under vårvintern 1650. I centrum för konflikten fanns en skatt, bakugnspengen. Utlagans koppling till bröd och bakning gav extra laddning i en tid där många hungrade. Riksrådets protokoll ger vid handen att folket till exempel skanderade att bagarna har inget bröd att sälja och kronan har förbjudit oss att baka.⁷² Med hjälp av riksrådets- och rådhusrättens protokoll är det möjligt att återskapa motsättningarnas upptakt.⁷³ Bakugnspengen var inte en ny skatt på 1650-talet men det tycks som att en tidigare tullnär aldrig hade drivit in avgiften bland stadens enklare borgerskap som saknade bakugn. Den nya tullnären var däremot mer ambitiös och insisterade på att få betalt. Det enklare borgerskapet, hantverkare främst bosatta på Ladugårdslandet, vände sig då till överheten för att klaga.

Einonen har framhållit att borgerskapet tappade i politiskt inflytande under decennierna som föregick drottning Kristinas nödår samt att kontaktytorna mellan överheten och borgerskapet hade minskat.⁷⁴ Kanske gällde det i synnerhet hantverkarna bosatta i stadens norra stadsdelar som figurerar i konflikten om bakugnspengen. Under några decennier i början av 1600-talet hade Stockholm varit delat i två skilda städer. Den norra förstaden hade haft en egen magistrat, där historikern Lars Ericson noterat, att hantverkarna var betydligt bättre representerade bland rådmännen än i Stockholms stad.⁷⁵ I mitten av 1630-talet slogs städerna återigen samman vilket måste ha inneburit att det politiska inflytandet flyttade allt längre ifrån skomakarna och skraddarna på Ladugårdslandet.

Den första noteringen om missnöjet i riksrådets protokoll visar att överståthållaren mött ledarna för hantverkarna i riksrådskammaren och lovat att återkomma med besked om bakugnspengen.⁷⁶ Nästa gång frågan tas upp sägs att situationen i staden behövde tas i akt för att det hade varit oroligheter på tullhuset.⁷⁷ Drottningen konstaterade då att det var nödvändigt att göra vissa avsteg från det vanliga regelverket och bevilja det hungrande folket skattelindringar – om det inte hjälpte var hon beredd att sätta in gardet. Skattelindringarna till

⁷² Riksrådets protokoll 1/3 1650 s. 65, SRP:14.

⁷³ Tankeboksprotokoll 20/3 1650 s 79 ff, Tänkeböcker huvudserie AI:10, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, SSA; Riksrådets protokoll 16/2 SRP:14.

⁷⁴ Einonen, "Burgomasters of Stockholm as Agents of the Crown and Self-Interest (1590–1640)".

⁷⁵ Lars Ericson Wolke, *Borgare och byråkrater: omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637* (Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning: 1988), 123.

⁷⁶ Riksrådets protokoll 16/2 1650 s.49–50 SRP: 14.

⁷⁷ Riksrådets protokoll 1/3 1650 s.65 SRP: 14.

trots så verkar motståndet ha funnits kvar bland hantverkarna, som publikt hävdade att skatten var illegal då den inte beviljats på en riksdag. De missnöjda hade sökt i alla stadens bokbindarbodar men inte funnit några belägg för att skatten var laglig.⁷⁸ En sådan hållning var en direkt konfrontation med rikets ledning. Skattelindringar på grund av nöd kunde accepteras men att utmana kronans rätt till att driva in skatter var helt oacceptabelt. Oxenstierna menade att det var frågan om myteri och att ”man bordhe exemplariter straffa dem, effter det är en sak av importance och bör tagas med alfvar förre. Fördenschull vore en sak, att en av desse dömbdes och sätte lijvet till, dhe andra till varnagell.”⁷⁹ Borgmästarna kallades således upp till riksrådet och instruerades att döma de fyra ledarna till döden på rådstugerätten. Männens skulle alla föras till avrättningsplatsen men endast en av dem skulle verkligen dödas.⁸⁰ Överståthållaren samt ytterligare något riksråd ansåg att straffet var allt för drakoniskt. Stadens borgmästare menade däremot att det måste statueras exempel annars skulle ’halva staden vekla sigh up, ock dhe andra stederna haa öga her uppå’⁸¹. Det är noterbart hur tydligt stadens ledning vänder sig emot dess hungrande borgerskap. Einonen har tidigare konstaterat att när intressegemenskapen mellan borgerskapet och ledningen minskade kom borgmästare och råd att anlägga ett paternalistiskt förhållningssätt till stadens invånare där ledningen ansåg sig veta vad som var bäst för stadens väl och ve.⁸² Det verkar gälla även i kristider.

Samtidigt som bakugnskonflikten pågick infördes tullfrihet på all spannmål som anlände till staden. Tullfrihet hade diskuterats tidigare men inte genomförts då det upplevdes som onödigt att avstå från en inkomst när det var tveksamt om reformen verkligen skulle ha någon effekt och leda till att mer spannmål nådde staden. I samband med bakugnsbullret omprövades emellertid ståndpunkten.⁸³ Det verkar således som att borgerskapets protester trots allt ledde till vissa reformer. Rikets ledning var beredd att minska skatteintäkterna för att inte förorsaka ytterligare oroligheter i staden.

Urbana uppror mot överheten var inte ett främmande fenomen i Europa vid mitten på 1600-talet; exempelvis ledde fiskhandlare i Neapel år 1647 ett folkligt uppror till följd av att en ny skatt på frukt lagts på den redan hårt taxerade och hungriga stadsbefolkningen.⁸⁴ Rapporterna

⁷⁸ Tankeboksprotokoll 20/3 1650 s. 79 ff, Tänkeböcker huvudserie AI:10, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, SSA

⁷⁹ Riksrådets protokoll 19/3 1650 s.85, SRP: 14.

⁸⁰ Riksrådets protokoll 21/3 1650 s.80, SRP: 14.

⁸¹ Riksrådets protokoll 19/3 1650 s.85. SRP: 14.

⁸² Einonen, ”Burgomasters of Stockholm as Agents of the Crown and Self-Interest (1590–1640)”, 247, 250.

⁸³ Riksrådets protokoll 1/3 1650 s.65 och 14/3 1650 s.75–76 SRP:14.

⁸⁴ Parker, *Global Crisis*, 427.

om läget i Stockholm interfolieras i riksrådsprotokollen med bulletiner från Frankrike där Fronden pågick och Paris borgerskap spelade en aktiv roll i upproret mot kungamakten.⁸⁵ Det fanns således anledning för rikets ledning att ta situationen i huvudstaden på allvar.

Historiesociologen Charles Tilly menar att de återkommande perioderna av missväxt var ett tillfälle för lärande för de framväxande staternas högsta ledning.⁸⁶ En framgångsrik härskare kalibrerade sina verktyg och blev allt skickligare att manövrera i en politiskt pressad situation. Även om missväxten vid seklets mitt var osedvanligt allvarlig så var problemen inte nya för den svenska ledningen. När exempelvis Axel Oxenstierna befann sig i Preussen som generalguvernör under 1620-talet ville han ha kontinuerliga rapporter om hur skörden utvecklades runt om i riket.⁸⁷ På så sätt kunde rikskanslern avgöra vilka inkomster kronan hade att laborera med samt vilka problem som kunde tänkas uppstå på hemmaplan. År 1650 var ledningen erfaren och hade förmågan att balansera behoven av militärkapaciteten och legitimitet på ett effektivt sätt. Uppgiften underlättades av att det rådde fred i riket.

Social ordning

Stockholms borgmästare, mer lokalt förankrade än riksråden, ger uttryck för att ett annat centralt värde var hotat av livsmedelsbristen - stadens *sociala ordning*. Borgmästarna oroades av den stora mängd fattiga människor som sökte sig till staden från landsbygden på jakt efter en utkomst samtidigt som det blev allt svårare att få tag på mat i Stockholm. Det ledde till hög kriminalitet och utbrett tiggeri. Stadens egna invånare vände sig mot varandra för att komma över spannmål; bagarna slogs vid tullportarna för att lägga beslag på inkommande leveranser från landsbygden. Under vårvintern 1650 fruktade borgmästarna att ”När yppenvattnet kommer, schulle åter skutetals dhe fattiga kamma hijt ifron Finlandh, och andra orter.”⁸⁸ En annan problematisk grupp var alla båtsmän och soldater som var förlagda i Stockholm. Särskilt båtsmännen var talrika då rikets stora varv och örlogsbas var beläget på Skeppsholmen, mitt i staden. Deras familjer hade inget att äta och tiggde på stadens gator. Kronans folk hamnade i handgemäng med stadsvakten. Livsmedelsbristen innebar således att stadens sociala ordning var hotad.

⁸⁵ Exempelvis riksrådets protokoll 15/3 1650 s.81 SRP: 14.

⁸⁶ Charles Tilly, ”Food supply and public order in modern Europe”, i *The formation of national states in Western Europe*, red. Gabriel Ardant och Charles Tilly, Studies in political development, 0081-8402 ; 8 (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975), 386.

⁸⁷ Exempelvis brev till Axel Oxenstierna från brodern Gabriel Gustafsson Oxenstierna 22/8 1627, 7/9 1627, 10/8 1628, 10/9 1628, 8/10 1628 i *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling avdelning 2, bd 3*.

⁸⁸ Riksrådets protokoll 14/3 1650 SRP: 14 s.79.

Borgmästarna ville därför att landshövdingarna skulle se till att allmogen hindrades att resa till Stockholm samt att amiralitetet tog hand om sitt folk så att de inte störde stadens ordning. Riksrådet tycks ha delat borgmästarnas uppfattning om att situationen i staden var besvärlig. Rikskanslern Oxenstierna, med ett ansvar för hela riket, konstaterade dock frankt att det var omöjligt för landshövdingarna att tvinga hungrande människor att stanna på sin hemort.⁸⁹ Oxenstierna motiverade inte sitt svar men svältforskning visar att några av de mest allvarliga svältkatastroferna har inträffat just när människor tvingats stanna kvar i områden där det saknas livsmedel.⁹⁰ Det är väl också tveksamt om statsapparaten hade förmågan att genomdriva ett sådant beslut.

Amiralitetet, också representerad i riksrådet bemötte borgmästarnas propå om att ta hand om båtsmännen och deras familjer genom att förklara att amiralitet kunde tänkas betala för avdankade båtsmän men att medlen ”kan inthet alt reckia till om dhe schulle föda deras barn och barnabarn”.⁹¹ Amiralitetet hade sedan några år tillbaka en egen fattigkassa, amiralitets-armbössan, som tilldelades vissa inkomster från stora sjötullen. Historikern och sjöofficeren Carl Ekman har visat att kassan var illa skött bland annat eftersom inkomsterna främst verkar ha lånats ut till och disponerats av amiralitets ledning.⁹² Under drottning Kristinas nödår verkar det således svårt att snabbt få fram medel till att genomföra större hjälpinsatser.

Riksrådet diskuterade en mängd förslag för att förbättra situationen i staden. Exempelvis föreslogs att de förmögna i samhället, bland annat riksråden själva, skulle försörja ett visst antal fattiga i staden (något som borgmästarna bestämt avrådde ifrån då det enbart skulle locka fler fattiga från landsbygden) samt att staden skulle baka för det fattiga folket (det förslaget verkar falla på resursbrist).⁹³ De många diskussionerna om tänkbara åtgärder tyder på att det saknades en tydlig strategi för hur stadens sociala ordning skulle upprätthållas. I förlängningen innebar det att mycket få konkreta åtgärder för att lösa frågan genomfördes under år 1650. Diskussionerna vid utskottsmötet året därpå antyder att främmande fattiga hade fraktats iväg från staden på skutor men att åtgärden varit verkningslös eftersom de

⁸⁹ Riksrådets protokoll 14/3 1650 SRP: 14 s.79.

⁹⁰ Leo Lucassen, ”Famine and migration”, i *An economic history of famine resilience*, red. Jessica Dijkman och Bas van Leeuwen (London: Routledge, 2020), 254–255.

⁹¹ Riksrådets protokoll 14/3 1650 SRP: 14 s.77.

⁹² Carl Ekman, *Amiralitets-armbössan och Amiralitets-krigsmans-kassan* (Karlskrona, 1962), 50–51.

⁹³ Riksrådet protokoll 14/3 1650 s.77–80, 9/5 1650 s. 154, 17/6 1650 s.186 SRP:14.

desperata människorna sedan hade återvänt till staden.⁹⁴ I övrigt verkar myndigheterna ha genomfört mycket få åtgärder.

Under drottning Kristinas nödår existerade redan en tiggardordning som statuerade att varje socken skulle försörja sig egna fattiga och tiggeriet begränsas och regleras.⁹⁵ Den förordningen verkar emellertid ha varit tandlös och till intet hjälp under nödåren eftersom finansieringen av fattigvården var helt beroende av allmosor. Det finns emellertid ett förslag på en ny fattigvårdsförordning förvarat på riksarkivet med något oklar proviens men som möjligen utarbetades i samband med den värsta krisperioden år 1650.⁹⁶ Utkastet har tidigare uppmärksammats av socialhistorikerna Christina Unger och Conny Blom, eftersom förslaget innehåller en innovativ fattigskatt.⁹⁷ Förordningen är uppenbarligen väl förberedd och utformad i samråd med riksrådet. I städerna skulle exempelvis en förmögen borgare årligen betala en spann säd medan den mindre förmögne betalade en halv spann säd för att försörja stadens behövande. Det fanns en uttalad tanke om att varje stad och socken skulle sörja för sina egna fattiga. Förslaget har således likheter med de engelska fattiglagarna som var gällande under 1600-talet. Riksrådets protokoll ger ingen tydlig vägledning om vem som utformat förslaget men det förefaller sannolikt att Stockholms borgmästare varit delaktiga. Protokollen ger heller ingen förklaring till varför utkastet aldrig lämnade skissbordet. Vid utskottsmötet året därpå utarbetades ett liknande förslag i samråd mellan landets landshövdingar och stadens borgmästare.⁹⁸ Tanken verkar ha varit att frågan skulle behandlats vidare när hela riksdagen samlades vid nästa tillfälle. Frågan rann emellertid ut i sanden. Den institutionella anpassningen till följd av den genomlevda krisen tycks således helt ha uteblivit.

Sammanfattande diskussion

I delundersökningen drottning Kristinas nödår har jag konstaterat att rikets högsta ledning, riksråden och monarken, var engagerade i livsmedelsbristen i Stockholm. Stockholm var en politiskt viktig stad och den fysiska närheten mellan slottet och rådhuset innebar att krishantering primärt kom att ske i riksrådet. Ledningen agerade främst för att

⁹⁴ Adelns riksdagsprotokoll 3/11 1651 s. 561 *RAP:4* andra häftet.

⁹⁵ Unger, 91–93.

⁹⁶ Dateringen är baserad på hur drottningen titulerades -efter kröningen i oktober 1650 ändrades vissa ärebetygelser. Förslaget finns förvarat i Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjälp, tiggeri, *RA*. Det finns också tryckt i Dahlberg B H. *Bidrag till svenska fattiglagstiftningens historia intill midten af adertonde århundradet* (Uppsala, 1893) Bilaga A.

⁹⁷ Unger, 149–152; Conny Blom, *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare: studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664* (Lund: Lund Univ. Press, 1992) 152-174.

⁹⁸ Bilaga G s. 622-639. *RAP:4* andra häftet.

säkerhetsställa dels rikets militära kapacitet, dels styrets legitimitet. Under 1650-talet befann sig den svenska militär-fiskala staten i zenit, vilket avspeglas i de värden ledningen uppfattade som skyddsvärda. De Waal menar att "anti-svält kontrakt" mellan överheten och befolkningen kan existera även i auktoritära samhällen, vilket leder till minskad förekomst av svältkatastrofer och i förlängningen stärkt resiliens.⁹⁹ Frågan är i vilken utsträckning ett sådant åtagande existerande under 1650-talet. Det kan konstateras att legitimiteten främst verkar ha hotats av skatteuttag under nödåren snarare än det faktum att stadens befolkning svält. Det beror troligen på att i 1600-talets Stockholm var det som idag betecknas som välfärd, i mångt och mycket en fråga för den enskilde och dennes närmsta krets snarare än det allmänna. Svälten blev politisk först när överheten taxerade befolkningen, vilket också borgerskapets protester och missnöje mot bakugnspengen visar.

Stadens borgmästare, mer lokalt förankrade än riksråden och monarken, gav istället uttryck för att stadens sociala ordning var hotad. Rikets ledning, med ett nationellt ansvar, verkar emellertid ha uppfattat frågan mindre allvarlig än stadens ledning vilket i förlängningen ledde till att förslagen om fattigskatt och att landsortsbefolkningen skulle hindras att resa till Stockholm aldrig genomfördes. Det saknades en verklig drivkraft att genomföra åtgärderna och anpassningarna.

Det finns också anledning att uppmärksamma de aktörer som saknade tillträde till arenan där livsmedelsbristen hanterades. Stadens borgerskap hade förlorat politiskt inflytande under 1600-talets första hälft och kontaktytorna mellan borgerskapet och överheten var begränsade. Det innebar att stadens enklare borgerskap saknade representation vid de arenor där livsmedelskrisen hanterades. Det gällde även stadens övriga fattiga invånare, exempelvis de omdebatterade båtsmansfamiljerna. Sammansättningen av aktörer påverkade vilka värden som ansågs hotade av svälten, vilka åtgärder som företogs under krisen och inte minst att några institutionella anpassningar till följd av krisen aldrig genomfördes. Förmågan till anpassning tycks således begränsas av att samhället var mycket asymmetriskt.

Burchi har påtalat behovet av att inte enbart analysera politiska incitament utan också existerande institutioners kvaliteter för att förstå vilken motståndskraft ett samhälle har emot storskalig svält. Han identifierar styrningseffektivitet och korruptionskontroll som centrala parametrar. Vad gäller korruption kan konstateras att amiralitetets hantering av amiralitets-
armbössan minskade förmågan att kunna undsätta de fattiga båtsmännen och deras familjer.

⁹⁹ de Waal, *Democratic political process and the fight against famine*.

Styrningseffektivitet inbegriper flera faktorer men kan sammanfattas som en administrations förmåga att fatta snabba beslut och sedan verkställa dem. Utifrån ett sådant perspektiv var det en fördel att rikets högsta ledning var engagerad i situationen i staden. Beslutet om att ta bort tulltaxorna på inkommande spannmål kunde exempelvis fattas omedelbart utan att frågan behövde remitteras till en högre beslutsnivå. Stadens administration, i synnerhet fattigvården, var däremot inte särskilt utbyggd under drottning Kristinas nödår, vilket minskade förmågan att mildra konsekvenserna av livsmedelsbristen. Det saknades till exempel tydliga strukturer och regelverk för båtsmännens familjer; vem bar ansvaret staden eller amiralitetet? Oklarheterna ledde till stora problem när en krissituation uppstod. Styrningseffektiviteten måste därför sägas ha varit låg. Rikets ledning som i andra frågor framstår som handlingskraftig och målmedveten lyckades inte fatta några beslut för att lösa situationen.

Enväldets nödår

Den andra undersökningsperioden, nödåren 1696–1697, kommer fortsättningsvis att benämnas som enväldets nödår. Precis som på 1650-talet var stora delar av norra Europa hårt drabbat av flera år med usla skördar. Nöd rådde i det svenska riket och landskapen i Stockholms närhet led stor brist på livsmedel. Nedan kommer jag återigen att först identifiera aktörerna som hanterade livsmedelsbristen i staden samt de centrala värden som ansågs hotade för att därefter diskutera de åtgärder och anpassningar som företogs.

Under de dryga 45 år som passerat sedan den föregående undersökningsperioden hade Stockholms administration expanderat kraftigt. Rådhusrätten var fortfarande stadens högsta beslutande organ men numera fanns fyra underställda kollegier med skilda ansvarsområden. Politikollegiet var den institution som hade ansvar för fattigvården samt ordningen på stadens gator och torg. Under enväldets nödår var politikollegiet den huvudsakliga arenan för hanteringen av livsmedelsbristen i staden. Under vårvintern 1697 när situationen blev allt mer pressad kom även överståthållaren att engagera sig. Han var mycket drivande och såg bland annat till att en speciell deputation för tiggeriets hämmande och de fattigas skötsel tillsattes för att avlasta politikollegiet vad gäller svältande människor som inte primärt ansågs vara stadens ansvar.¹⁰⁰ Deputationen kom efter den akuta livsmedelsbristen att utarbeta ett reformförslag för att undvika liknande situationer i framtiden.¹⁰¹ En inledande reflektion blir

¹⁰⁰ 3/5 1697 E1: a 16 1697 Kungliga brev huvudserien, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁰¹ Memorial bifogat överståthållarens brev till magistraten nr 94 1698, Överståthållarens brev E3:a volym 12 1698, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

således att hanteringen av livsmedelsbristen skedde på en mer lokal nivå än under 1650-talet, då riksrådet var den främsta arenan för krishantering.

För att förstå dynamiken och de skilda aktörernas agerande blir det återigen nödvändigt att belysa relationen mellan staden och kronan. Historikern och stadsarkivarien Carl-Fredrik Corin har undersökt relationen under 1600-talets andra hälft och konstaterar att i slutet av århundradet var Stockholms förvaltning var starkt byråkratiserad.¹⁰² Mycket få rådmän var ”illitterata”, det vill säga tillsatta till följd av en framgångsrik borgerlig verksamhet utan de flesta var antingen akademiker eller hade en lång karriär inom administrationen bakom sig. Klyftan mellan magistraten och borgerskapet hade således fördjupats än mer sedan 1650-talet.¹⁰³

Även om magistratens ledamöter utsågs av kronan var det emellertid främst överståthållaren, Kristofer Gyllenstierna, som bevakade kungamaktens intressen i staden. Gyllenstierna innehade posten i närmare 25 år och beskrivs som en av Karl XI:s mest lojala ämbetsmän. Han upprätthöll nitiskt kontrollen över stadens verksamhet genom att övervaka och instruera dess magistrat. Överståthållaren var således enväldets förlängda arm i staden. När överståthållaren i uppsatsens inledning ifrågasatte magistratens agerande på rådhuset i mars 1697 var det således överheten som gjorde sig påmind. Corin konstaterar att när Gyllenstierna var närvarande på rådstugan brukade det ligga räfst i luften.¹⁰⁴ Han gör dessutom observationen att Karl XI:s död våren 1697 – det vill säga mitt i undersökningsperioden – innebar viss förändring. Kungens frånfälle ledde visserligen inte till något systemskifte inom stadens förvaltning men att den politiska atmosfären blev något mindre kärv. Överståthållarens agerande under livsmedelsbristen analyseras dels med hjälp av den omfattande korrespondens han förde med Kungl. Maj:t och stadens magistrat, dels genom politikollegiet och magistratens protokoll där överståthållaren ibland närvarade personligen men där det också tydligt framgår att exempelvis borgmästaren eller en rådmän rådgjort med överståthållaren i en viss fråga.¹⁰⁵

¹⁰² Carl-Fredrik Corin, *Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1670–1697* (Stockholm: Monografier utgivna av Stockholms kommunförvaltning, 1958), 284.

¹⁰³ Corin, 285.

¹⁰⁴ Corin, 289.

¹⁰⁵ Exempelvis politikollegiets protokoll 30/3 1697 AI:a 23 1697, Politikollegiet, SSA.

Politikollegiet sammanträdde vanligen två gånger i veckan och leddes av en borgmästare.¹⁰⁶ Därutöver tjänstgjorde tre eller fyra rådmän i kollegiet. Kollegiet bestod således av ett antal tjänstemän utsedda av kronan. Protokollen dokumenterar vanligen alla beslut som fattades av kollegiet; exempelvis vem som beviljades understöd och hur stadsvakten skulle organiseras. Under 1697 framstår emellertid materialet närmast som en dagbok i krishantering där en ständig ström av nya problem som omedelbart krävde en lösning diskuterades. Till skillnad från de mer övergripande beskrivningarna av nöden i riksrådets protokoll på 1650-talet blir situationen i staden under 1690-talet med hjälp av politikollegiets protokoll betydligt mer detaljerad och konkret. Under våren 1697 rapporterades till exempel upprepade gånger att de brädor som husfattigkassan använde för de fattigas likkistor var slut eftersom betydligt fler människor dog än vad som var brukligt.¹⁰⁷ Dödgravarna som arbetade på ackord fick sin lön justerad nedåt vid ett flertal tillfällen. När de protesterade mot lönesänkningarna gavs beskedet att när dyrtiden var över skulle också taxan återgå till det normala.¹⁰⁸ Nöden blir således synlig genom en mängd praktiska problem som krävde en lösning.

Den tredje aktören som jag inledningsvis identifierade är den deputation som utsågs i maj 1697 för att avlasta politikollegiet. Överståthållaren tog initiativ till deputationen då situationen i staden blev politikollegiet övermäktig; framförallt var det fattiga människor från landsbygden och kronans folk som deputationen skulle hantera. Förmyndarregeringen - där också Gyllenstierna ingick - fattade sedan beslut om deputationens instiftande.¹⁰⁹ Deputationens sammansättning är intressant då den var tänkt att innehålla representanter för olika samhällsgrupper; magistraten, adeln, prästerskapet och borgerskapet.¹¹⁰ Det är en nyhet i jämförelse med hur livsmedelsbrist tidigare har hanterats i staden. Källmaterialet ger däremot ingen direkt förklaring till varför deputationen gavs en sådan sammansättning. Å ena sidan var det tidigmoderna samhället korporativistiskt till sin natur men å andra sidan var den typen av representativitet ovanlig inom stadens förvaltning under den senare delen av 1600-talet. Administrationen i staden hade byråkratiserats. En möjlighet är att då deputationens verksamhet skulle baseras på frivilliga bidrag så ansågs det fördelaktigt att försöka få flest

¹⁰⁶ Elthammar, Engardt, och Palm, "Arkivförteckning: SSA 138 om Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849 arkiv".

¹⁰⁷ Exempelvis politikollegiets protokoll 16/3 1697 s.83, 18/3 1697 s. 91–92, 8/6 1697 s. 232 AI:23 1697, Politikollegiet, SSA.

¹⁰⁸ Politikollegiets protokoll 9/4 1697 AI:23 s.133–134, Politikollegiet, SSA.

¹⁰⁹ Brev till överståthållaren från Kungl. Maj:t 3/5 1697 B:593 1697, Riksregistraturet, RA.

¹¹⁰ Brev från Kungl. Maj:t till överståthållaren 3/5 1697, nr 29, EI:a 16 1697, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA samt brev till överståthållaren från magistraten 10/3 1697 folie 122, Sekreterarens registratur B1:a 35 1697, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

möjliga bidragstagare att känna delaktighet. Kanske var också en bredare representation viktigare för en förmyndarregering än en enväldig kung för att faktiskt uppnå resultat. Det bör emellertid påpekas att en bredare representation i det här fallet inte alls innebar att de grupper som drabbades hårdast av livsmedelsbristen blev delaktiga i krishantering; de fattiga och hungrande på stadens gator var fortfarande frånvarande. Representationstanken omfattade bara de grupper som kunde tänkas bidra antingen finansiellt eller med sitt arbete för att lösa situationen i staden.

Deputationen var nära sammanlänkad med överståthållaren, vilket är något problematiskt då överståthållarens arkiv gallrades hårt på 1860-talet.¹¹¹ Det är möjligen orsaken till att deputationens handlingar inte finns bevarade eller åtminstone inte har kunnat lokaliseras. Deputationens verksamhet kan därför främst kartläggas utifrån dess korrespondens samt dess suppliker och memorial som ofta bifogades överståthållarens brev till kungl. Maj:t och stadens magistrat. Det innebär att materialet inte tillåter en analys av hur representanter för de skilda grupperna agerade inom deputationen men väl deputationens gemensamma agerande exempelvis dess reformförslag.

Social ordning

Politikollegiets protokoll ger uttryck för en stark press och oro. Inför påskhelgen 1697 konstaterade exempelvis rådmännen att det saknades 300 daler kopparmynt i kassan och de diskuterade därför hur situation kunde lösas; gick det att ta upp ett akut lån? Eller låta bli att dela ut pengar till de fattiga? Till slut konstaterade kollegiet att det ändå var bäst att ge de fattiga pengar till helgen då det ”icke vara rådeligt sådant nu för hällgen låta ske, vilket skulle i staden och ibland dhe fattiga för orsaka otiänlig klagan och roop, som hoos mången kunde illa nog ütthydas”¹¹². Vid utdelningen var det emellertid helt nödvändigt att klargöra att nästa vecka kunde de fattiga inte räkna med att få mer än hälften av vad som var brukligt.

Föga förvånande ger politikollegiet som var ansvarigt för att upprätthålla stadens *sociala ordning* uttryck för att den var hotad i samband med livsmedelsbristen. Protokollen ger vid handen att stadens invånare plågades av tiggeri och kriminalitet, hungriga stadsbåtsmän och gardeskarlar med familjer skapade social oro, de publika brödutdelningarna ledde till trängsel och panik dessutom diskuterade kollegiet vid ett flertal tillfällen hur de på bästa sätt skulle förklara för hungriga folkmassor att det saknades medel i fattigkassan utan att orsaka

¹¹¹ Margareta Andersson, "Arkivbeskrivning över överståthållarämbetets äldre kansli", 2005.

¹¹² Politikollegiets protokoll 30/3 s.126-128 1697 AI: 23 1697, Politikollegiet, SSA.

oroligheter som i exemplet ovan. Synen på vad som hotades av livsmedelsbristen påminner således starkt om hur stadens borgmästare beskrev problemen på 1650-talet. Överståthållaren, som enväldets lokala representant, tycks även han ha uppfattat den social ordningen som både hotad och viktig. Han tillsatte till exempel deputationen för tiggeriets hämmande och de fattigas skötsel.

Politikollegiet hade svårt att hantera situationen till följd av bristande resurser. Samtidigt som behovet av hjälp ökade dramatiskt minskade inkomsterna lika drastiskt. Den stockholmska fattigvården, högst rudimentär men ändå existerande, var i stor utsträckning finansierad med hjälp av frivilliga gåvor. I svåra tider var det emellertid färre som ansågs sig ha råd att bidra till de fattigas uppehälle. Hospitalet Danviken disponerade dessutom vidsträckta landområden i främst Uppland. Danviksbönderna levererade vanligen stora mängder spannmål som användes för att underhålla de fattiga på Danviken men när Uppland drabbades av dåliga skördeår sviktade systemet. Redan under hösten 1696 sökte staden stöd från kronan genom en begäran att få köpa spannmål från kronomagasinen för att säkra tillgången på mat den kommande vintern. Kollegiet fick tillbaka ett mycket strävt svar från Karl XI som förklarade att bristen uppstått på grund av misshushållning och att staden borde haft mer spannmål i förråd från föregående år.¹¹³ Motvilligt utlovade kungen att staden ändå skulle få köpa spannmål från kronans magasin. Löftet visade sig emellertid värdelöst då statskontoret strax därpå meddelade att kronan saknade spannmål att sälja eftersom allt överskott redan skeppats i väg till Finland som spannmålshjälp.¹¹⁴

Även överståthållaren menade att den besvärliga situationen delvis var orsakad av misshushållning.¹¹⁵ Kollegiet saknade en tydlig budget för hur många människor som kunde försörjas av stadens fattigmedel, vilket enligt överståthållaren hade inneburit att allt för många människor intagits på Danviken eller givits annat understöd. Överståthållaren förbjöd således kollegiet att bevilja ytterligare människor hjälp. Samtidigt var behovet av understöd enormt. Rådmännen och borgmästaren i kollegiet hamnade därför i konflikt om en framtida budget.¹¹⁶ Borgmästaren förklarade att även om det hade varit bra med en tydlig regel om hur många som kunde försörjas på Danviken så kunde han ”likväl för sin person intet see, hûrû man skall kûnna taga ett wÿst tahl, när inkomsterna alla åhr icke ähro lÿka”¹¹⁷. Goda år levererade

¹¹³ Brev till underståthållaren från Kungl. Maj:t 4/11 1696 s.36, B:588 1696, Riksregistraturet, RA.

¹¹⁴ Brev till statskontoret från Kungl. Maj:t 11/11 1696 s.192, B:588 1696, Riksregistraturet, RA.

¹¹⁵ Politikollegiets protokoll 30/3 1697 s.120–126 AI: 23, Politikollegiet, SSA.

¹¹⁶ Politikollegiets protokoll 2/9 1697 s.408–410 AI: 23, Politikollegiet, SSA.

¹¹⁷ Politikollegiets protokoll 2/9 1697 s.408–409 AI: 23, Politikollegiet, SSA.

bönderna över 1500 tunnor spannmål till staden medan leveransen ifjol inte hade bestått av mer än drygt 20 tunnor. Ordväxlingen är intressant då den belyser de stora svårigheter de osäkra inkomsterna gav kollegiet. Kollegiet hade dessutom fått uttryckliga order av överheten att få bort alla tiggare från stadens gator; om människorna inte kunde ges hjälp framstod uppgiften som helt olöslig. Borgmästaren konstaterade slutligen att han ”williandes taga på sitt samwethe, det han weet sig ingen annan hülpit, ähn den som üsell och beträngd warit”¹¹⁸. Här går det att ana någon typ av moralisk ståndpunkt i borgmästarens argumentation. Den verkligt behövande borde också ges hjälp. Den typen av utsagor är annars ovanliga i källmaterialet.

Överståthållaren verkar, trots sina förebråelser, ha insett att stadens resurser var otillräckliga för att lösa problemen. I slutet av mars vände han sig därför till den dödssjuka kungen och beskrev de svåra förhållandena i staden. Överståthållaren konstaterade att politikollegiet försökt få de främmande fattiga att lämna staden men att människorna återvände och att många var i så uselt tillstånd att staden såg sig tvungen att ge dem mat och husrum. Stadens invånare besvärades svårt av tiggeri och kriminalitet. Överståthållaren översände därför politikollegiets begäran att Kungl. Maj:t skulle låta utgå ett påbud som hindrade allmogen att lämna sina hemorter och söka sig till huvudstaden i jakt på föda. Propån var således identisk med det förslag som borgmästarna på 1650-talet lade fram för riksrådet. Karl XI:e nekade emellertid att utfärda en sådan skrivelse eftersom fattigdomen i riket gjorde att provinserna inte kunde försörja sina invånare.¹¹⁹ Nationella hänsyn måste gå före stadens behov.

I princip samtidigt måste emellertid ett annat påbud ha utgått från kungen; kronan började baka för de hungrande människorna som befann sig i staden och kom därefter att dela ut bröd två gånger i veckan på Ladugårdslandet.¹²⁰ Överståthållaren och politikollegiets framstöt innebar således att kronans spannmålslager ändå kom att komplettera stadens resurser. Kronans brödutdelningar tycks sedan ha pågått under närmare i ett års tid.¹²¹ Politikollegiets rådmän var närvarande vid utdelningarna och det rapporteras i protokollen att exempelvis 2 000 eller 2 200 bröd delats ut per tillfälle. Det finns även noteringar som visar att kronans

¹¹⁸ Politikollegiets protokoll 2/9 1697, s.409 AI: 23, Politikollegiet, SSA.

¹¹⁹ Brev till överståthållaren från Kungl. Maj:t 22/3 s. 311 B/591 1697, Riksregistraturet, RA.

¹²⁰ Den 3 april 1697 nämns brödutdelningen första gången i politikollegiets protokoll som då fick order om att utse inspektörer och uppsyningsmän som skulle överse utdelningarna. Den kungliga ordern var muntlig vilket framkommer av statskontorets förfrågan till förmyndarregeringen angående framtida brödbakning i maj 1697 Brev till statskontoret från Kungl. Maj:t 20/5 1697 s. 1094 B:593 1697, Riksregistraturet, RA.

¹²¹ Brev till statskontoret från Kungl. Maj:t 30/8 1697 s. 659 B:595 1697, Riksregistraturet, RA.

bröd inte räckte för att förse hela den hungrande folkhoppen med mat.¹²² I mitten av april beslöt kollegiet att tio extra vakter skulle vara närvarande vid bröddutdelningarna för att bättre ”afhålla och styra dhe fattiga att dhe icke så hårdt trängia sig in på hwar andra, som här till skedt ähr.”¹²³ Inspektörerna för Danviken och det mindre fattighuset St: Johannes instruerades också av politikollegiet att hålla sina fattiga inlåsta under bröddutdelningarna eftersom de fattiga människorna på gatorna ansågs vara mer behövande.¹²⁴ Bröddutdelningarna verkar således ha varit oroliga tillställningar med stor trängsel.

Bröddutdelningarna måste ha varit mycket publika händelser som manifesterade kronans engagemang för den fattiga allmogen som sökt sig till staden. Brödet stärkte kanske kronans popularitet men i praktiken var bröddutdelning en otillräcklig åtgärd för att lösa stadens allvarliga problem. Efter kungens död utformade överståthållaren därför ett nytt förslag där grundtanken var att dela upp de svältande människorna i olika grupper; allmogen, kronans folk och stadens egna fattiga. Stadens fattiga var precis som tidigare politikollegiets ansvar. Kronas folk skulle hädanefter försörjas av krigsmanna- och amiralitetskassan medan allmogen i möjligaste mån skulle skickas tillbaka till landsbygden. De fattiga ur allmogen som inte kunde avvisas på grund av sin usla hälsa skulle tillfälligt inhysas i den gamla repslagarbanan på Skeppsholmen. Stockholmarna förväntades försörja även dessa landsbygdens fattiga på grund av kristlig kärlek men kanske framförallt för att slippa tiggeri på gatorna och i hemmen. Stadens magistrat ställde sig negativa till förslaget då det uppfattades som allt för kostsamt. Överståthållaren fick emellertid förslaget godkänt av förmyndarregeringen och det kom att verkställas.¹²⁵

Under de första dagarna i maj samlade stadsvakten därför alla fattiga människor som befann sig på Stockholms gator och förde dem till Skeppsholmen för att mönstras. Rullorna för allmogen finns bevarade och visar att åtminstone 1 348 fattiga lantbor befann sig på Skeppsholmen.¹²⁶ Liknande rullor för kronans och stadens folk finns tyvärr inte bevarade men sammantaget mönstrades drygt 5000 personer. Deputationen kom sedan att sköta flyktinglägret på Skeppsholmen och insamlingarna med hjälp av stamböcker för att finansiera verksamheten. I praktiken verkar det som att stockholmarna även fick bidra till underhållet av

¹²² Exempelvis Politikollegiets protokoll 10/4 1697 s. 135, 14/4 1697 s.150 och 17/4 s.154 1697, AI:23 1697, Politikollegiet, SSA.

¹²³ Politikollegiets protokoll 22/4 1697 s. 168, AI:23 1697, Politikollegiet, SSA.

¹²⁴ Politikollegiets protokoll 9/4 1697 s.134, AI:23 1697, Politikollegiet, SSA.

¹²⁵ Brev till överståthållaren från Kungl. Maj:t 3/5 1697 B:593 1697, Riksregistraturet, RA

¹²⁶ Förteckning över i Stockholm vistandes bönder och torpare jämte familjer, DII c 1 1697, Politikollegiet, SSA.

kronans folk; ganska snabbt visade det sig nämligen att krigsmannakassan helt saknade medel och att deputationen fick stora problem med att få amiralitetet att bidra med pengar till båtsmännen.¹²⁷ Under sommaren hamnade därför politikollegiet och deputationen i meningsskiljaktigheter om vem som skulle sörja för gardes- och landsoldater, ryttare samt båtsmän.¹²⁸ Medlen räckte inte till och om människorna inte kunde försörjas måste de släppas ut på gatorna igen. Det kan således konstateras att trots uppdelningen av människor i tre skilda kategorier så verkar i princip all hjälp ändå ha bekostats av stockholmarnas frivilliga bidrag. Kronan sköt till resurser i mycket begränsad omfattning. Enväldets representant, överståthållaren, hade en tillräckligt stark position för att faktiskt driva igenom åtgärdsprogrammet.

Eftersom mönsterrullorna över krigsfolket på Skeppsholmen saknas är det svårt att få en tydlig bild av gruppen kronans folk. Under drottning Kristinas nödår var rikets stora flottbas och varv förlagda till Skeppsholmen, vilket innebar att det vistades väldigt många båtsmän och båtsmansfamiljer i staden. Flottan flyttade emellertid till Karlskrona på 1680-talet så rimligen fanns det färre människor under amiralitetet i Stockholm än under den tidigare undersökningsperioden. I källmaterialet är det istället primärt familjerna till gardesoldaterna som framstår som mycket trängda. Deputationen för de fattiga konstaterar till exempel att gardesbarnen allt oftare omhändertogs för tiggeri på stadens gator och att det behövdes fler platser på stadens barnhem för att hjälpa dem.¹²⁹

Deputationen för de fattigas handlingar saknas men en rapport ställd till Karl XII från mars 1698 beskriver verksamheten. Brevets avsändare är uppenbarligen någon som fått ett direkt uppdrag att observera och lämna förslag på reformer.¹³⁰ Tyvärr är underskriften svårdechiffrerad. Observatören beskriver ett besök på barnhuset där många fattiga som kommit till staden tillfälligt givits plats och brevskrivaren är uppenbarligen chockad över misären. De fattiga hade inte tillräcklig plats utan de låg ”mitt på gålfvet som hündar bland hvar annan, små och stora, unga och gamla i ett stort tahl”¹³¹. Brevskrivaren konstaterar att

¹²⁷ Brev till staden från överståthållaren 4/6 1697, Överståthållarens brev E3: a 11 1697, Stockholms Magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹²⁸ Politikollegiets protokoll 1/7 1697 s.326–328, AI: 23 1697, Politikollegiet, SSA.

¹²⁹ Brev till staden från överståthållaren, bifogat memorial, nr 94, Överståthållarens brev E3: a volym 12 1698, Stockholms Magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹³⁰ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

¹³¹ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

förhållandena var så svåra att de ”hielpa människorna ifrån werlden”¹³² och frågar retoriskt om ”en siuker intet hafwer att liggia på, eÿ heller något öfwer sig, och lytet av skiortor och kläder på sig, hvad vil då maten och Medicin hafwa för operation”¹³³. I logementet rådde en sådan stank att den som ännu inte var sjuk också insjuknade. Brevskrivaren konstaterar att ingen räddning hade funnits ”om naturen vore alldrig så starck üti nationen”¹³⁴.

Brevskrivaren fann det därför absolut nödvändigt folk inte gav sig ut på vägarna utan förblev på sin hemort eftersom de fattiga och sjuka ”förer siukdomen på sin Nästa”¹³⁵. Han konstaterade vidare att det var mycket skadligt ”ty intet Rÿke kan mista större skatt än sitt folck, hvarigenom Landet skal underhållas och försvaras”¹³⁶. Passagen är intressant då den faktiskt beskriver befolkningen som en skyddsvärd resurs. Den typen av argumentation är ovanlig i källmaterialet. Historikern Leif Runefelt konstaterar att under 1700-talet blev frågan om befolkningens storlek och tillväxt central för det ekonomiska tänkandet.¹³⁷ Det var emellertid inte tankar som upptog stormaktstidens lärda som snarare strävade efter en sysselsatt och flitig befolkning. Om en stor befolkning hade uppfattats som centralt för rikets framgång på slagfälten är det möjligt att incitamenten för att agera mer kraftfullt under livsmedelskriserna hade varit andra. Brevskrivaren ger slutligen detaljerade anvisningar om hur vården av de fattiga som redan vistades i staden skulle organiseras; det borde byggas stugor vid stranden som kunde städas på ett enkelt sätt, alla fattiga borde åtminstone ha en säck med god halm att ligga på och ett täcke av ylle över sig. Brevskrivaren specificerar också att den som skötte om de fattiga borde ha en dagslön på ”otta öre smt till mans, hustru ell-r man”¹³⁸. Män och kvinnor skulle således få samma lön för arbetet. När de sjuka fattiga repade sig något skulle de få möjlighet att spinna så att de kunde försörja sig själva.

¹³² Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

¹³³ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

¹³⁴ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

¹³⁵ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

¹³⁶ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

¹³⁷ Leif Runefelt, *Dygden som välståndets grund: dygd, nytta och egennyttia i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Stockholm studies in economic history 43 (Stockholm: Univ, 2005), 125.

¹³⁸ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

Deputationen för de fattiga utarbetade efter den akuta krisen ett reformförslag med det uttalade syftet att minska tiggeriet i staden.¹³⁹ Förslaget tillkom således för att säkra stadens sociala ordning i framtiden. Deputationen konstaterade inledningsvis att i Stockholm fanns en stor mängd människor som även under goda år hade det svårt ekonomiskt: i synnerhet familjerna till avlidna hantverkare och soldat-, båtsmans- och arbetsfolk fick ofta tillgripa tiggeri för att överleva. Deputationen menade också att deras erfarenheter under krisen visade hur viktigt det var med institutioner där de fattiga som upptogs från gatorna kunde förvaras samt de arbetsföra tiggarna beredas något arbete. Deputationen tillstyrkte således de redan existerande idéerna om att inrätta ett spinn- och rasphus i Stockholm. Deputationen framhöll också att stamböcker och kollektor var högst osäkra inkomstkällor. I synnerhet eftersom vissa personer, trots en god ekonomi, inte bidrog till det allmännas bästa, vilket fick deputationen att förslå en fattigskatt. Skatten skulle vara kopplad till fast egendom och tas ut av husägare och hyresgäster i staden. Deputationen menade att i storstäder som Paris, Amsterdam och London löstes problemen med tiggeri med liknande avgifter. Förslaget om spinn- och rasphus bifölls av Kungl. Maj:t och institutionen kom att uppföras på Långholmen. Det sker således viss anpassning till följd av den genomlevda krisen – även om det i praktiken kom att dröja nära 25 år innan bygget stod klart eftersom det stora nordiska kriget kom emellan. Förslaget om fattigskatt lämnades däremot återigen utan åtgärd.

Sammanfattande diskussion

I delundersökningen enväldets nödår har jag identifierat tre huvudsakliga aktörer som hanterade livsmedelsbristen i staden: politikollegiet, överståthållaren och deputationen för de fattiga. Även om överståthållaren agerade som enväldets förlängda arm skedde krishanteringen på en betydligt mer lokal nivå än under 1650-talet. Aktörerna ger uttryck för att livsmedelsbristen främst hotade stadens sociala ordning. Styrets legitimitet som på 1650-talet var en central fråga i relation till skatteuttaget verkar inte ha uppfattats som hotat under enväldet. Det finns heller inga folkliga missnöjesyttringar som påminde om bakugnsbullret under 1690-talet.

Det kan däremot konstateras att kronans brödutdelning främst måste ha syftat till att visualisera och manifesteras kronans engagemang för den fattiga allmogen som sökt sig till staden och att kronan därigenom sökt stärka enväldets legitimitet. De utdelade bröden fick kronan att framstå som handlingskraftig men i praktiken varken lindrades de fattiga

¹³⁹ Brev till staden från överståthållaren, bifogat memorial, nr 94, Överståthållarens brev E3:a volym 12 1698, Stockholms Magistrat och rådhusrätt, SSA.

undersåtarnas nöd eller löstes problemen med tiggeri och kriminalitet i någon avgörande utsträckning genom en sådan visserligen mycket synlig men i praktiken ganska begränsad insats. Brödutdelningen ger upphov till frågan om svälten per se uppfattades som mer politisk under enväldet än under 1650-talet då hungern egentligen inte politiserades förrän kronan taxerade undersåtarna. Tilly konstaterar att hur ett styre agerar under livsmedelsbrist speglar dess makt, samtidigt är agerandet under livsmedelsbristen ofta instrumentellt för att kunna behålla och förstärka den makten.¹⁴⁰ De enväldiga kungarna använde ofta en paternalistisk retorik där de gärna ville framstå som landsfäder med undersåtarnas bästa för ögonen. Möjligen ledde ett sådant anspråk också till större förväntningar på att kronan faktiskt agerade när undersåtarna som kollektiv var på väg att gå under. Brödutdelningen under enväldets nödår skulle då vara ett tecken på att något som liknar ett de Waalskt ”antisvält-kontrakt” mellan överheten och undersåtarna var på väg att utvecklas.

Överståthållaren, enväldets representant i staden, lyckades genomdriva ett program för att återupprätta den sociala ordningen i staden där kostnaden för understöd främst lades på stadens invånare. Under 1650-talet diskuterades en mängd tänkbara lösningar på liknande problem men riksrådet lyckades aldrig fatta ett beslut om hur frågan skulle lösas. Enväldets institutioner var således mer effektiva vad gäller att komma till beslut och sedan genomföra besluten. Det kan dock noteras överståthållaren inte lyckades att få krigsmakten att bidra till att underhålla kronans folk och familjer. En annan orsak till att fler åtgärder sattes in under 1690-talet jämfört med 1650-talet är troligen att stadens administration var betydligt mer utvecklad under den senare perioden. Krisen innebar således att redan existerande institutioner som politikollegiet kunde skala upp sin verksamhet snarare än att under en krissituation utveckla helt nya strukturer. Institutionerna under enväldet var således mer effektiva och robusta vilket ledde till en ökad förmåga att lindra och hantera livsmedelsbristens konsekvenser.

Vidare har jag konstaterat att svältande människor från landsbygden återigen uppfattades som ett stort problem för stadens sociala ordning. Precis som under 1650-talet verkar emellertid rikets ledning ha uppfattat frågan mindre allvarlig än de som främst haft stadens bästa för ögonen, vilket i förlängningen ledde till att förslagen om fattigskatt och att landsortsbefolkningen skulle hindras att resa till Stockholm aldrig genomfördes. Det saknades en verklig drivkraft att genomföra åtgärderna och anpassningarna.

¹⁴⁰ Tilly, ” Food supply and public order in modern Europe”.

Delundersökningen visar att även fortsättningsvis var endast en liten samhällselit delaktig i krishantering. Deputationen för de fattigas skötsel hade en för tiden ovanlig sammansättning med representanter för flera samhällsgrupper men de som drabbades hårdast av livsmedelsbrist stod fortfarande helt utanför krishantering: hantverkare, arbetsfolk, soldater och båtsmän. Sammansättningen av aktörer påverkade återigen vilka värden som ansågs hotade av svälten samt vilka åtgärder som företogs under krisen. Den enda institutionella anpassningen som genomfördes till följd av krisen var introduktionen av ett spinn- och rasphus, vilket visserligen förbättrade de styrandes möjligheter att vidmakthålla stadens sociala ordning men knappast var den mest effektiva åtgärden för att minska människors utsatthet vid livsmedelsbrist. Samhällets förmåga till institutionell anpassning tycks således återigen vara mycket begränsad.

Krigets nödår

Den tredje undersökningsperioden, åren 1718–1719, kommer härnäst benämnas krigets nödår. Till skillnad från tidigare undersökningsperioder där främst svag årsväxt utlöste hungersnöd var krigets nödår orsakade av usla skördar i kombination med det långdragna stora nordiska kriget. Krigets nödår kan delas in i två faser. Under den första fasen kontrollerade och styrde ett nytt ämbetsverk, upphandlingsdeputationen, i princip stadens livsmedelsdistribution. Efter Karl XII:s död i november 1718 förändrades situationen snabbt. Upphandlingsdeputationen avvecklades redan i januari 1719. Därefter hanterades livsmedelsbristen av stadens magistrat och överståthållare. Stadens borgerskap träder dessutom in som en tongivande aktör. Åren 1718 och 1719 skiljer sig inte bara åt utifrån vilka aktörer som var delaktiga i hanteringen av livsmedelsbristen utan också vilka centrala värden som uppfattades hotade samt vilka åtgärder som företogs för att hantera problemen. Det finns således en tydlig brytpunkt mitt i undersökningsperioden. Jag kommer därför inledningsvis att analysera aktörer, centrala värden och åtgärder för år 1718 innan jag flyttar fokus och diskuterar år 1719.

Rikets militära kapacitet hotades av livsmedelsbristen

För att förstå varför upphandlingsdeputationen kom att ha så stort inflytande vad gäller tillgången på livsmedel i staden är det nödvändigt att belysa hur det långa stora nordiska kriget påverkade riket i stort och Stockholm i synnerhet. Kriget hade pågått sedan i början av seklet och den inledande krigslyckan hade förbytts mot stora förluster. Både de baltiska provinserna och den östra rikshalvan Finland var ockuperade av fienden. Främst förlusten av

de baltiska provinserna påverkade livsmedelsförsörjningen i staden som tidigare importerat stora mängder spannmål från Riga och Reval. När den enväldige kungen Karl XII återvänt till Sverige från sin vistelse i det Osmanska riket och vänt blickarna mot Norge uppstod behovet av att rusta krigsmakten för ytterligare krigståg i väst. Riket var svårt sargat vilket innebar att det krävdes nya innovativa åtgärder för att kunna uppbåda tillräckligt med resurser.

Upphandlingsdeputationen tillkom år 1716 efter förslag från den kungliga rådgivaren von Görtz och dess uppgift var just att säkerhetsställa att militärens behov kunde tillgodoses.¹⁴¹ I praktiken verkar upphandlingsdeputationen ha fått rollen att handha kronans finanser och steg för steg tycks den ha kommit att kontrollera allt mer av rikets handel – i synnerhet dess export och import. Upphandlingsdeputationen är också nära förknippad med nödmyntningen. Baron Görtz ledde personligen deputationen och svarade enbart inför den enväldige kungen.¹⁴² I övrigt bestod upphandlingsdeputationen av en liten krets ämbetsmän. När verket upplöstes i januari 1719 pågick den rättsliga processen mot baron von Görtz, vilken slutade med att han avrättades. De övriga i deputationen verkar ha klarat sig bättre, exempelvis Daniel Niclas von Höpken hade en fortsatt mycket framgångsrik karriär inom statsförvaltningen och deltog redan under 1719 i utformandet av den nya ordning som kom att råda efter kungens död och enväldets slut.¹⁴³

Upphandlingsdeputationens protokoll från år 1718 är bristfälliga där endast noteringar från årets sista månad finns bevarade. Då var kungen redan avliden.¹⁴⁴ Materialet ger emellertid en god bild av hur kontrollen över tillgången på diverse livsmedel och förnödenheter utövades samt vilka överväganden som gjordes vad gäller fasta priser på spannmål. I övrigt finns främst korrespondensen med överståthållarämbetet att tillgå där olika order och förfrågningar utgick som sedan skulle vidarebefordras till stadens ledning för verkställighet. Tyvärr saknas också politikollegiet och magistratens protokoll för 1718. För att skapa en bild av hur livsmedelsbristen hanterades i Stockholm har jag således fått pussla med det existerande källmaterialet. Stadens protokoll för år 1719 finns däremot bevarade.

Undersökningsperioden sammanfaller således med enväldets dramatiska slutfas där hela samhällsapparaten syftade till att uppbåda tillräckligt med resurser för vidare krigföring. Livsmedelsbristen uppfattades därför främst utgöra ett hot mot rikets *militära kapacitet*. Ett

¹⁴¹ Johan Wolter Arnberg, *Om upphandlingsdeputationen* (Uppsala: Leffler, 1855).

¹⁴² Arnberg, 41.

¹⁴³ Joakim Scherp, "Statsförvaltningen och revolutionen. Statssekreterare, politiker och tillkomsten av 1719 års kansliordning", red. Magnus Linnarsson och Joakim Scherp, *Karolinska Förbundets årsbok*, 2017, 67–68.

¹⁴⁴ Protokoll A:2 1717-1718, Upphandlingsdeputationen 1716–1719, RA.

tydligt exempel framkommer under våren 1718 då den redan hårt prövade staden också drabbades av brist på kött eftersom Stockholms slaktare inte hade kunnat köpa upp oxar och driva dem till huvudstaden från Småland på sedvanligt sätt. Överståthållaren kontaktade därför landshövdingen i Jönköpings län för att påpeka att ämbetsbröderna som var försedda med hans pass hade kungliga privilegier att köpa slaktdjur nedåt landet.¹⁴⁵ Av den vidare brevväxlingen med Jönköping framkommer att slaktarna inte hade lyckats köpa boskap i Småland eftersom baron Görtz och upphandlingsdeputationen hade utfärdat en order om att alla småländska slaktoxar skulle föras till magasinen och användas till arméns försörjning. Överståthållaren försökte på olika sätt få befallningen upphävd: om Stockholm inte fick slaktboskap från Småland, Skåne och Skaraborg blev det brist och stor nöd i staden.¹⁴⁶ Det faktum att en sådan order förvärrade livsmedelsbristen i Stockholm tycks inte ha vägt särskilt tungt i relation till arméns behov av resurser.

Resursmobiliseringen påverkade tillgången på livsmedel i staden på flera sätt. Stockholms handlande borgerskapet pålades under vårvintern att under den kommande handelssäsongen föra in en stor mängd spannmål i Sverige – livsmedel som främst skulle användas till arméns underhåll även om delar av leveranserna också kom stadens invånare till nytta. Om borgerskapet misslyckades väntade stränga böter med två Caroliner per saknad tunna.¹⁴⁷ Den som handlade med vad som ansågs viktiga förnödenheter tilläts att köpa järn för att bedriva utrikeshandel. Till skillnad från den svenska valutan var nämligen järnet ett gångbart betalningsmedel utomlands.

Under sommarmånaderna utfärdade överståthållaren en mängd offentliga kungörelser på upphandlingsdeputationens order.¹⁴⁸ I kungörelserna upplystes stadens befolkning om att handelsmän anlant med, exempelvis Glasgow-sill, och att stadens invånare var berättigade att köpa produkten för ett förmånligt pris då den kungliga deputationen slutit avtal med grosshandlarna. I de offentliga anslagen sägs dessutom uttryckligen att stadens hökare var förbjudna att göra uppköp.¹⁴⁹ I en annan offentlig kungörelse som överståthållaren

¹⁴⁵ Brev från överståthållaren till landshövdingen i Jönköping 22/4 1718, Registratur B1 A:39, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁴⁶ Brev till landskansliet i Jönköping från överståthållaren 20/5 1718 och Brev till upphandlingsdeputationen från överståthållaren 23/8 1718 Registratur B1A:39, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁴⁷ Brev till magistraten från överståthållaren 5/7 1718 Registratur B1A:39, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁴⁸ Exempelvis offentliga publikationer av överståthållaren 16/7 1718 samt 24/7 1718 Registratur B1A:39, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁴⁹ Offentlig publikation av överståthållaren 8/7 1718 Registratur B1 A:39, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

publicerade erbjöds fattigt folk att köpa spannmål tunnvis direkt från upphandlingsdeputationen. Den eventuelle köparen behövde emellertid skaffa sig bevis från sin kyrkoherde om att ”de äro riktiga i sina ärender och oümgängligel: betarfwa säd till sitt ünderhåld”¹⁵⁰. Kronan verkar således ha varit väl medveten om att Stockholm led brist på förnödenheter till följd av krigsmaktens resursmobilisering. Avtalen med handelsmännen måste uppfattas som ett försök att hålla ned prisnivån på livsmedel. Samtidigt skapade de offentliga tillkännagivandena om att livsmedel fanns tillgängliga efter upphandlingsdeputationens ingripande en bild av att kronan och kungen var engagerad i sina undersåtars väl och ve.

Upphandlingsdeputationens agerande ledde emellertid till stora problem. Överståhållaren vände sig i juli till deputationen efter påstötningar från stadens magistrat och konstaterade att eftersom många hökare och spannmålshandlare i staden inte tilläts att köpa järn så kunde de heller inte köpa upp förnödenheter som spannmål, sill och salt. De hade således inget att sälja till stadens fattiga befolkning. Då exempelvis daglönare och gemena soldater inte hade några som helst möjligheter att köpa livsmedel tunnvis direkt från grosshandlarna led de svår nöd. Deputationen återkom med frågan; hur mycket spannmål behövde Stockholm fram till dess att årets skörd var bärgad? Varpå överståhållaren svarade snabbt och detaljerat 2 400 tunnor råg samt 1 700 tunnor korn.¹⁵¹ Brevväxlingen tycks ha inneburit att ett sorts tilldelningssystem infördes i staden där kronan lät ämbetena, det vill säga yrkessammanslutningar som bagare och hökare, att köpa förnödenheter från grosshandlarna eller kronan för en bestämd taxa. Bagarämbetet tilläts till exempel i juli att köpa 700 tunnor råg.¹⁵² Ämbetsbröderna skulle sedan dela varorna proportionerligt utifrån hur mycket skatt de betalade till kronan.¹⁵³

Konsekvensen av den hårda resursmobiliseringen blev således att något som närmast liknar en planekonomi växte fram i Stockholm där upphandlingsdeputationen kontrollerade det mesta. I september 1718 fick överståhållaren och magistraten svara på frågor om hur mycket spannmål och salt som fanns i staden och framförallt ”hürü lång tyd samma förråd kan pröfwat tillräckeligt för invånarnas nödtorft, sedan det afdragat, som till magazinets

¹⁵⁰ Offentlig publikation av överståhållaren 21/6 1718 Registratur B1A:39, Överståhållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁵¹ Brev till upphandlingsdeputationen från överståhållaren 19/7 1718, Registratur B1A:39, Överståhållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁵² Brev till magistraten från överståhållaren 28/7 1718, Registratur B1A:39, Överståhållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁵³ Brev till magistraten från överståhållaren 5/11 1718, Registratur B1A:39 Överståhållarämbetets äldre kansli, SSA.

försörjande erfordras”¹⁵⁴. Magasinet syftar på krigsmakten och det är tydligt att dess behov var prioriterade.

Kronans kontroll över stadens livsmedelsförsörjning framkommer också tydligt i december när stadens hökare vände sig till upphandlingsdeputationen med en ansökan om att få tilldelning av den råg, salt, kött, smör, talg och allehanda torr- och saltfisk som anlände med inkommande skepp, då det saknades varor i staden.¹⁵⁵ Upphandlingsdeputationen konstaterade att det inte fanns livsmedel att anslå hökarna men gav dem ett skriftligt intyg på att när sådana varor återigen anlände till staden skulle hökarna få tillåtelse att köpa ett parti så de kunde undsätta fattig folk.¹⁵⁶ Under den sista perioden av enväldet tycks således kronan i allt större utsträckning ha kontrollerat varuutbytet i staden. Upphandlingsdeputationens svar på hökarnas förfrågan tydliggör också att det verkar ha rått en allvarlig brist på de flesta baslivsmedel i Stockholm.

Under hösten utgick en annan förordning som också avviker i förhållande till de åtgärder som vidtagits vid tidigare undersökningsperioder. Kungen fattade ett beslut om att hädanefter skulle spannmålspriset i riket alltid vara detsamma oavsett skördeutfall.¹⁵⁷ Att försöka kontrollera priset på spannmål eller bröd var ingen ny företeelse, det mest berömda exemplet är förstås det antika Rom.¹⁵⁸ Den nederländske historikern Jan de Vries benämner den typen av arrangemang för Annona-institutioner. Ofta involverade sådana bestämmelser stora spannmålslager som kunde öppnas i kristider för att trycka ned spannmålspriserna. Kungen motiverade sitt beslut med att lantmannen inte fick tillräckligt betalt för ”dess med swett och blod nederlagda swåra arbete”¹⁵⁹ och att han därför förlorade lusten att ”nyttia och bruka jorden som sig bör”.¹⁶⁰ Tanken tycks vara att om allmogen fick bättre betalt så skulle också skördeutfallet bli bättre i framtiden.

¹⁵⁴Brev till magistraten från överståthållaren 22/9 1718, Registratur B1A:39 Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

¹⁵⁵ Upphandlingsdeputationens protokoll 15 dec 1718, AI:2 1717-1718, Upphandlingsdeputationen 1716–1719, RA.

¹⁵⁶ Upphandlingsdeputationens protokoll 15 dec 1718, AI:2 1717-1718, Upphandlingsdeputationen 1716–1719, RA.

¹⁵⁷ Brev till upphandlingsdeputationen från Kung. Maj:t 30/8 1718 s.1159, Riksregistraturet, B:695 1718, Riksregistraturet, RA

¹⁵⁸ Jan de Vries, *The Price of Bread: Regulating the Market in the Dutch Republic* (Storbritannien: Cambridge University Press, 2019), 7.

¹⁵⁹ Brev till deputationen från Kungl. Maj:t 30/8 1718 s. 1159 B:695 1718, Riksregistraturet, RA.

¹⁶⁰ Brev till deputationen från Kungl. Maj:t 30/8 1718 s. 1159 B:695 1718, Riksregistraturet, RA.

Förordningen kan länkas samman med en kraftig prisstegring på livsmedel under hösten 1718. Resursmobiliseringen till armén tillsammans med nödmyntningen drev upp priset på förnödenheter. Nödmyntningen kan något förenklat beskrivas som att kronan dragit in alla rikets silver- och kopparmynt och ersatt dem med mynt och sedlar som saknade metallvärde som ett led i den allmänna resursmobiliseringen. Den insamlade metallen kunde kronan sedan omsätta utomlands och investera i krigsapparaten. Kronan kom med tiden att präglade allt fler nödmynt, i synnerhet under sommaren 1718, inför det nya krigståget i Norge.¹⁶¹ Det ledde till att förtroendet för valutan att började svikta och att priserna steg kraftigt.¹⁶²

Att försöka upprätthålla ett stabilt spannmålspris över tid i ett förindustriellt samhälle är oerhört resurskrävande. Under den senare delen av medeltiden övergavs därför de flesta Annona-institutioner och istället försökte vanligen myndigheter att kontrollera att det fanns en korrelation mellan priset på spannmål och priset på bröd snarare än hålla samma pris på spannmål eller bröd över tid.¹⁶³ Det förefaller därför ganska osannolikt att bestämmelsen hade kunnat upprätthållas även om kungen hade överlevt fälttåget i Norge.

Redan drygt två veckor efter kungens död diskuterade upphandlingsdeputationen vad som skulle göras med spannmålspriserna.¹⁶⁴ Om priserna släpptes fria bedömde deputationen att mer spannmål skulle nå orter där efterfrågan på spannmål var hög och där det nu rådde brist. Problemet var emellertid att om priserna släpptes fria skulle de stegras bland annat med tanke på de osäkra nödmynnten. Om den låga prisnivån kvarstod hamnade emellertid allmogen i problem eftersom de inte fick tillräckligt betalt för spannmålen för att kunna köpa andra typer av varor som blivit mycket dyra. I så fall behövdes fasta priser även på andra förnödenheter och det framstod som ett ogörligt projekt. Slutligen beslöt deputationen att höja de fasta spannmålspriserna. Det tycks som deputationen försökte sig på en kompromisslösning för att ta sig ur den svåra situationen.

Under hösten 1718 förvärrades nöden i Stockholm då livsmedelspriserna trissades upp. Överheten kom då att anklaga magistraten och överståthållaren för att inte ha kontrollerat tilldelningarna ordentligt utan sett genom fingrarna för missbruk och ocker; exempelvis hade

¹⁶¹ Peter Ericsson och Patrik Winton, "Surge, retraction and prices: the performance of fiat coins in Sweden, c. 1715–1720", *Financial History Review*, 2020, 1–2.

¹⁶² Rodney Edvinsson, Tor Jacobson, och Daniel Waldenström, *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008* (Stockholm: Ekerlid, 2010).

¹⁶³ de Vries, *The Price of Bread: Regulating the Market in the Dutch Republic*, 15–17.

¹⁶⁴ Upphandlingsdeputationens protokoll 17/12 1718 A:2 1717-1718 Upphandlingsdeputationen 1716–1719, RA.

priset på bröd rusat trots bagarnas tilldelningar från kronan.¹⁶⁵ Överståthållaren förnekade bestämt alla sådana anklagelser och konstaterade att när det blev brist på en vara steg priset ofrånkomligt.¹⁶⁶ Överståthållaren gav också sin syn på hur livsmedelskrisen kunde lösas. Han menade att alla tillgängliga medel måste tas till för att öka tillförseln av varor till Stockholm för att pressa ned matpriserna. Sedan fortsatte överståthållaren att diskutera om det verkligen var lämpligt att sätta fasta priser på varor ”hälst det bliwer otwifelactigt, att hoppet om winning drager, sälja man till de orter, derest wahran mäst giäller och dem förúnns frýhet den samma förýttra”¹⁶⁷. Överståthållaren ställde sig således frågande till om det verkligen hjälpte att överheten fattade beslut om vilka livsmedelspriser som skulle gälla i staden. Säljare av livsmedel sökte sig då till andra mer lukrativa marknader (orter), vilket minskade tillförseln av varor. Även under vanliga år sattes markgångstaxor på en mängd varor i staden men då var tanken att markgången skulle spegla marknadsvärdet. Upphandlingsdeputationens fasta priser var något annat. Innan frågan om överståthållaren och magistraten kunde anses skyldiga till att ha sett genom fingrarna för ocker och andra missförhållanden nådde någon sorts upplösning dog emellertid kungen och den officiella uppfattningen om vem som var ansvarig för misären förändrades.

En sammantagen av analys av kronans agerande vad gäller livsmedelsbristen i Stockholm under 1718 visar således att kronan var engagerad för att lösa livsmedelssituationen i staden. Problemet var bara att krigsmaktens behov av resurser uppfattades som betydligt mer prioriterat. Den hårt kontrollerade ekonomin var en konsekvens av att resurser skulle kunna dirigeras till krigsmakten. På 1650-talet var rikets ledning också mycket mån om att vidmakthålla den militära kapaciteten även när det rådde hungersnöd i landet men då var ledningen samtidigt upptagen av att säkerhetsställa styrets legitimitet och situationen i rikets huvudstad ägnades stor uppmärksamhet. Frågan om legitimitet tycks ha varit mindre viktig under kriget; även om kronan sålde spannmål för att undsätta stadens invånare var troligen fler människor än överståthållaren medvetna om att kronans agerande minskat tillförseln av mat till Stockholm och att inte ens en enväldig kung kunde beordra matpriserna att sjunka utan att samtidigt öka inflödet av varor i staden.

¹⁶⁵ Brev till magistraten från överståthållaren 13/10 1718 Registratur B1A:39 Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA

¹⁶⁶ Brev till högsta ombudsmannen från överståthållaren 11/11 1718 Registratur B1A:39 Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA

¹⁶⁷ Brev till högsta ombudsmannen från överståthållaren 11/11 1718 Registratur B1A:39 Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA

Samhällets fundament hotade av livsmedelskrisen

Efter kungens död förändrades förhållandena snabbt. Deputationen upplöstes och de aktörer som vanligen brukade hantera livsmedelsbrist i staden blev återigen tongivande:

överståhållaren och stadens magistratspersoner. Under det kommande året blev det också tydligt att stadens borgerskap, som varit marginaliserat under tidigare undersökningsperioder, också kom att ta plats på den krishanterande arenan.

I det medeltida Stockholm tillhörde de flesta av stadens hushåll borgerskapet men det förändrades redan i början av 1600-talet i takt med att staden växte. Även om allt färre invånare var knutna till borgerskapet ska det emellertid inte förstås som en elit bland stadens invånare utan de sociala villkoren skiljde sig kraftigt mellan dess medlemmar. En fattig järndragare levde ett helt annat liv än en medlem av den så kallade Skeppsbroadeln även om båda ingick i borgerskapet. Bland de burskapsägande utgjorde alltid de handlande en minoritet i jämförelse med hantverkarna.¹⁶⁸ Den borgerliga gemenskapen var kringgärdad av en jämlik retorik där ingen medlem officiellt gavs företräde framför någon annan – i praktiken hade naturligtvis de förmögna handelsmännen på Skeppsbron betydligt större inflytande än järndragarna vid Järntorget då borgerskapet agerade på rådhuset.

De tidigare delstudierna har visat att när den som hanterade livsmedelsbristen i staden var mer lokalt förankrad tycks hotet mot stadens sociala ordning ha dominerat krishanteringen. Under kriget verkar emellertid samtliga aktörer ha fruktat inte bara stadens sociala ordning utan att hela *samhällets fundament* var på väg att kollapsa till följd av bristen på mat. Nedan kommer jag belysa varför samhällets fundament uppfattades som hotade samt diskutera de åtgärder som vidtogs för att lösa situationen.

I mars 1719 konstaterade magistraten att största delen av stadsvakten var sjuka av svält och att de därför inte kunde fullgöra sitt uppdrag: att patrullera Stockholms gator för att förhindra brott och bekämpa eldsvådor.¹⁶⁹ Stadsvaktens eländiga tillstånd berodde på att det inte längre gick att köpa vare sig mat eller dryck för den lön de fick av staden. En kort tid därefter klagade stadens kämnärer och notarier att inte heller de kunde köpa mat för sin lön då den betalades ut i mynttecken.¹⁷⁰ Den ersättning staden betalade sina anställda hade kort sagt blivit värdelös. Stadens notarier var vanligtvis inte en särskilt sårbar grupp vid svält, men på grund

¹⁶⁸ Bertil Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815* (Stockholm: Norstedt, 1943), 33.

¹⁶⁹ Civilprotokoll 19/3 1719 folie 110, A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁷⁰ Civilprotokoll 10/4 1719 folie 147, A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

av nödmynten hade de problem att klara sin försörjning. Det gällde även många andra grupper i staden.

Situationen i staden förvärrades under våren 1719 då ”rycktet allmänt uthkommit”¹⁷¹ att mynttecknen skulle avskaffas och devalveras vilket fick människor att tappa all tilltro till nödmynten. Magistraten konstaterade att de fattiga som saknade andra tillgångar än mynttecken led svårt då det inte längre gick att köpa det ringaste för pengarna. Priserna på förnödenheter angavs vara tre eller fyra gånger högre än vanligt – i vissa fall till och med tio gånger högre än brukligt.¹⁷² I slutet av april publicerades en förordning som innebar att i juni skulle alla nödmynt samlas in och ersättas med halva dess nominella värde.¹⁷³ De nödmynt som fortfarande fanns kvar i omlopp gällde framöver för 2 öre silvermynt. I praktiken innebar det en enorm devalvering av valutan.

Bagare, fiskhandlare, grönmånglerskor och andra som sålde livsmedel i minut var samtidigt på väg att bli ruinerade. Bagarnas ålderman beskrev situationen på följande sätt inför magistraten och överståthållaren när han kallades upp på rådhuset för att förmanas att inte driva upp brödspriset.

beklagandes at alla denna tiden welat hafwa godt mynt, men han har intet fådt annat än myntetecken, på hvilka han nü öfver 2000 dr sm:t kommer till skada, och nü när goda pgr skola begynna på att wancka, så får hvarken han eller andra, som sälja något i minut annat än klippingar eller de tiocka Ewuowitt rünstücken af koppar, som giälla för 2/: sm:t, och enär han åter wil ifrån främmande och andra tilhandla sig spannmål därför, så wilja de intet se på dem, mycket mindre taga dem i betahlning, utan ropa uppå plåtar och Carol:r, och hvar skall man taga dem, enär man omöjlig:n kan få sådant mynt.¹⁷⁴

Bagaren uppger således att han förlorat 2000 daler silvermynt på devalveringen av valutan och att han fruktade att han skulle förlora ännu mer då han nu tvingades att sälja sina produkter för värdelösa mynttecken medan hans leverantörer i form av allmoge och främmande handelsmän, krävde betalning i kopparplåtar och silvermynt. Misstron mot valutan gjorde kort sagt att marknaden slutade att fungera som en skyddsmekanism mot svält.

¹⁷¹ Civilprotokoll 13/4 1719 folie 148, A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁷² Civilprotokoll 28/4 1719 folie 194, A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁷³ En del betalades ut direkt i silvermynt medan den andra delen var en försäkringssedel från kronan som skulle kunna lösas in i framtiden.

¹⁷⁴ Civilprotokoll 28/4 1719 A3: a 50 1719 folie 199, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

Om bagarna och andra som sålde livsmedel i minut gick omkull innebar det att stadens många fattiga stod helt utan tillgång på mat. De nederländska ekonomhistorikerna Bas van Leeuwen och Bert van der Spak framhåller att tillit till valutan är central för att den ska behålla sitt värde och identifierar tre pelare som ett samhälles förtroende vanligen baseras på: metallvärdet, en statlig garanti – då helst en stark stat – samt en välfungerande ekonomi.¹⁷⁵ Alla tre aspekter tycks i 1719 års Stockholm ha befunnit sig i fritt fall.

Att ingen litade till nödmyntningen gjorde således att svälten förvärrades avsevärt för stadens befolkning. Krisen kan därmed sägas inte bara hänföras till strypt tillförsel av mat till staden till följd av missväxt och fiendens närvaro utan lika mycket brist på tillit i samhället. Det gör att 1710-talets livsmedelskris skiljer sig markant från de tidigare undersökningsperioderna. Historikern Joakim Scherp har lyft fram just förlusten av tillit som centralt för förståelsen av enväldets avskaffande i Sverige.¹⁷⁶ Förlusten kan illustreras med att den främsta anklagelsepunkten mot baron Görtz, kungens avskydde rådgivare, var att han skapat misstro mellan monarken och undersåtarna. Det är intressant eftersom tillit i samhället; både horisontellt och vertikalt har lyfts fram som en nyckelfaktor för social resiliens.¹⁷⁷ Nödmyntningen, som hade varit ett sätt för kronan att få fram mer resurser till krigföring, tycks ha raserat tilliten mot överheten men också förstört mekanismen som möjliggjorde tillit mellan rikets undersåtar. Eftersom stadsbefolkningen till skillnad från allmogen var helt beroende av handel och ständig omsättning av spannmål och andra livsmedel blev dess invånare särskilt sårbara.

Hur nödmyntssystemet skulle avvecklas på bästa sätt var en omdebatterad fråga där borgmästare och råd samt borgerskapet var mycket aktiva i förhållande till överheten. Diskussionerna kom att bli regelrätta förhandlingar där alla tänkbara lösningar samtidigt innebar risk för social oro och samhällskollaps. I maj kom ytterligare en förordning som innebar att det var olagligt att som säljare neka att ta emot mynttecken om köpesumman var mindre än tio daler silvermynt. Vid större transaktioner var säljaren tvungen att acceptera tio procent nödmynt av köpesumman. Ekonomhistoriken Rodney Edvinsson konstaterar att

¹⁷⁵ R. J. van der Spek, Bas van Leeuwen, och Bas van Leeuwen, *Money, Currency and Crisis: In Search of Trust, 2000 BC to AD 2000* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2018), 354.

¹⁷⁶ Joakim Scherp, "The Loss of Trust", i *1716 The Great Northern War New Perspectives*, red. Michael Hesselholdt Clemmesen, Niels Bo Paulsen, och Anna Sofie Schoning (University Press of Southern Denmark, 2018), 74.

¹⁷⁷ Tillit diskuteras till exempel av Johan Lagerkvist i understreckaren "Den svenska tilliten – en superkraft i pandemin?" införd i *Svenska Dagbladet* den 21/4 2020.

valutaproblemen därför troligen var störst vid mindre transaktioner.¹⁷⁸ Det stämmer väl med hur situationen beskrivs i stadens protokoll. I juni klagade till exempel fiskköparna att ”de måste betala sin fisk hos landtmännen med goda och redbara pgr, blifver likwäl dem påtvingat skiljemynt, för hvilket de icke det ringaste skola få sig att handla, hvarigenom de skola blifva aldeles ruinerade”¹⁷⁹. I juli ville det handlande borgerskapet devalvera och avveckla de kvarvarande mynten så fort som möjligt eftersom de bara skapade problem vad gäller varuutbytet, i synnerhet för minuthandeln.¹⁸⁰ Ingen ville sälja för värdelöst mynt, vilket gjorde att handeln avstannade och priserna trissades upp. Det innebar också att de fattiga svält. Att tvinga borgerskapet att ta emot nödmynt med hjälp av kontrollanter och dryga böter uppfattades som mycket problematiskt. Justitiekanslern vädjade dock till borgerskapet att inte insistera på myntens omedelbara avskaffande: armén hade precis blivit betalda i mynttecken och om valutan devalverades ytterligare fanns risk för revolt och uppror bland soldaterna.¹⁸¹

Borgerskapet tycks i det läget inte ha vågat fortsätta insistera på en omedelbar reform; fienden brände redan Södertörn och stadens invånare fruktade att om den sista posteringen vid Stockholms inlopp föll skulle staden vara förlorad. Några dagar tidigare hade nyheten om att fienden bränt Stäket och Bollmora gård, dagens Tyresö centrum, skapat närmast panik på rådhuset.¹⁸² Stadens invånare hade dessutom fått undsätta styrkorna som försvarade staden med mat då även soldaterna höll på att förgås av hunger.¹⁸³ Ett uppror bland trupperna på grund av devalvering av mynttecken var således inte något som vare sig kronan och stadens borgerskap kunde riskera sommaren 1719. Historiken Mats Berglund har visat att främst soldater och båtsmän deltog i de så kallade Södermalmskravallerna som inträffade under den första delen av juli 1719.¹⁸⁴ Under ett par dagar stormade och skövlade en mobb ett flertal hus på Södermalm och i Gamla Stan med kopplingar till prostitution. Det fanns uppenbarligen en stor risk för social oro bland manskapet. Situationen i staden framstår som mycket pressad.

När sommaren övergick i höst blev det ännu tydligare att åtgärderna för att hantera livsmedelskrisen hade blivit en förhandlingsfråga. Stadens borgerskap var fortfarande av den

¹⁷⁸ Edvinsson, Jacobson, och Waldenström, *Exchange rates, prices, and wages, 1277-2008*, 172.

¹⁷⁹ Civilprotokoll 26/6 1719 folie 335, A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸⁰ Civilprotokoll 24/7 1719 folie 409–415, 28/7 1719 folie 419–423 och 29/7 1719 folie 427–428, A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸¹ Civilprotokoll 29/7 1719 folie 427, A3: a 50 1719, Stockholms rådhusrätt och magistrat, SSA.

¹⁸² Civilprotokoll 16/7 1719 folie 389–392 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸³ Civilprotokoll 23/7 1719 folie 406–408 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸⁴ Mats Berglund, *Massans röst Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848*, Stads- och kommunhistoriska institutet vol. (Stockholm, 2009).

bestämda uppfattningen att det var orättfärdigt att tvinga stadens invånare att ta emot mynt som saknade värde. Det förvärrade bara livsmedelskrisen i Stockholm. Det var samtidigt uppenbart att den bristfälliga betalningen till stadsvakten och stadens båtsmän var på väg att leda till en katastrof; manskapet skulle antingen lämna sin tjänst eller förtäras av hunger.¹⁸⁵ När magistraten försökte få stadens borgerskap att hjälpa de svältande männen öppnades därför möjligheter till förhandling.¹⁸⁶ Borgerskapet förklarade att om överståthållaren och magistraten

kan försäkra dem der om at de efter denna tiden skola ündslippa Beslagkarlarna och alla böther, hvar mäd de blifwit belagda, som sådana mynttecken och myntesedlar icke welat emottaga så wilja de träda tillsammans med de flera deras medborgare och tillse, hürü de då kunna bringa gott mynt ¹⁸⁷

Borgerskapet krävde således att reglerna där en säljare var tvingad att ta emot skiljetecken skulle tas bort samt att de tidigare utdömda böterna skulle strykas som motprestation för att undsätta de svältande männen med silvermynt. Förhandlingarna slutade emellertid inte där; när bestämmelsen togs bort förklarade borgerskapet att hädanefter ville de dessutom själva kontrollera administrationen av de skatter som samlades in i staden. Detta var ett krav för att bistå med pengar till stadsvakt och båtsmän. Bakgrunden var att handelsmän i staden upprepade gånger hade lånat ut pengar till kronan med löfte om återbetalning så fort nästa kontribution samlats ihop hos borgerskapet.¹⁸⁸ När skatterna väl samlats in hade emellertid magistraten som administrerat medlen istället för att överlämna dem till handelsmännen givit pengarna till kronan som tryckte på för att komma över ytterligare resurser. Detta uppfattades som ett stort svek. Efter en del turer fick magistraten böja sig för borgerskapets krav. Om borgerskapet skulle bidra framöver förväntade de sig också politiskt inflytande.

Stor möda lades således ned på att avveckla nödmynsystemet som bidrog till att priserna stegrades dramatiskt i staden. Parallellt med de strävandena befallde överståthållaren med stöd av riksrådet att magistraten tillfälligtvis skulle upprätta taxor på en rad varor för att lindra den omedelbara nöden.¹⁸⁹ Åtgärden kan ses som fortsättning på upphandlingsdeputationens

¹⁸⁵ Civilprotokoll I 14/9 folie 537–538 och 17/9 1719 folie 548–549 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸⁶ Civilprotokoll 17/9 1719 folie 548–549 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸⁷ Civilprotokoll 17/9 1719 folie 549 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁸⁸ Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*.

¹⁸⁹ Civilprotokoll 17/4 1719 folie 159, 20/4 1719 folie 177–178, 25/4 1719 folie 180–81, 27/4 1719 folie 188–189 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

tankar och ageranden för att stabilisera och styra livsmedelstillgången i staden. Huruvida de fasta priserna i praktiken lyckades hindra prisstegringen är emellertid tveksamt; slaktarna konstaterade exempelvis att de omöjligt kunde hålla de angivna priserna på kött eftersom det inte fanns några slaktdjur i staden medan stadens fiskhandlare påpekade att fiskarna inte sålde sina varor för så låga priser.¹⁹⁰

Livsmedelsbristen berodde också på att fienden fanns i närområdet. Ryssarnas närvaro i skärgården innebar att inga livsmedel eller andra förnödenheter flöt in från kustbandet. Allmogen från andra delar av riket undvek dessutom att ta sig till Stockholm med livsmedel eftersom staden och vägen till staden uppfattades som hotad av fienden.¹⁹¹ Stadens magistrat ville därför se åtgärder som kom till rätta med problemet.¹⁹² I september när fienden dragit sig tillbaka något begärde magistraten att överståhållaren skulle tillse att ett påbud utgick där kustborna som flytt fienden uppmanades att återvända till sina hemorter och återgå till sina ordinarie sysslor som att fiska, hugga ved och andra näringar. Dessutom ville magistraten att allmogen skulle uppmanas att införa hö, ved och andra förnödenheter till staden. Slutligen borde de från Norrland ges säkerhet så att de vågade segla till Stockholm.

Krigets nödår skiljer sig från tidigare undersökningsperioder eftersom den fattiga allmogen inte sökte sig till staden på samma sätt som tidigare. Antagligen var situationen i staden värre än den på landsbygden; på 1690-talet sades att Stockholms invånare skulle skänka pengar till den fattiga allmogen av kristlig kärlek men under kriget förmanades istället allmogen att vara kristerliga i sin försäljning av varor till stadsborna.¹⁹³ På stadens gator tiggde emellertid stadens egna fattiga, flyktingar från Baltikum och Finland samt avdankade och skadade soldater. Under enväldes nödår ägnade myndigheterna stor möda att försöka få bort folk från gatorna men under kriget verkar det helt ha saknats resurser för att genomföra liknande åtgärder. Det spinn-och rasphus som beslutats om i slutet av 1690-talet hade ännu inte realiserats. Politikollegiets protokoll visar att antalet positiva biståndsbeslut var betydligt lägre under år 1719 i jämförelse med år 1717.¹⁹⁴ I stället för att skala upp aktiviteten under krisen var kollegiet tvingad att minska sina åtaganden på grund av bristande resurser. Efter

¹⁹⁰ Civilprotokoll 28/4 1719 199-200, 3/8 folie 443, A3: a 50 1719 folie Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁹¹ Civilprotokoll 3/8 1719 folie 443 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁹² Civilprotokoll 2/9 1719 folie 497 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁹³ Civilprotokoll 27/4 1719 folie 186 A3: a 50 1719, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁹⁴ Linda Wikland, "Flyktingar i Stockholm 1713–1721 Kungens undersåtar – Stadens ansvar", i *Karolinska Förbundets årsbok 2019*, red. Magnus Linnarsson, 48.

krigsslutet uppfördes emellertid det sedan länge planerade spinn-och rasphuset på Långholmen.

Sammanfattande diskussion

I delundersökningen krigets nödår har jag konstaterat att perioden kan delas upp i två distinkta faser där kungens död utgör en tydlig brytpunkt. Under den första delen av undersökningsperioden var upphandlingsdeputationen den aktör som främst hanterade livsmedelsbristen i staden. Deputationens uttalade syfte var att tillgodose rikets militära behov och livsmedelsbristen uppfattades därför främst som ett hot med landets militära kapacitet. För att komma till rätta med bristen på livsmedel infördes något som för tankarna till en planekonomi där kronan i princip kontrollerade allt varuutbyte i staden. Nödmyntningen i kombination med resursmobilisering och missväxt orsakade ett skenande spannmålspris; vilket rikets ledning försökte lösa genom att införa bestämmelser om att priset på spannmål skulle förbli detsamma oavsett skördeutfall.

Efter kungens död återkom överståthållaren och stadens magistrat som ledande aktörer vad gäller krishanteringen. Även borgerskapet blev en tongivande aktör. Under den senare fasen verkar de krishanterande aktörerna främst ha uppfattat att livsmedelsbristen potentiellt kunde orsaka en samhällskollaps; inte minst med tanke på att soldaterna i armén kunde tänkas desertera eller lägga ned vapnen samtidigt som fienden befann sig i Stockholms absoluta närhet. Samhällsgrupper som vanligen inte själva led brist på mat under nödår hade stora svårigheter att få tag på livsmedel. De krishanterande aktörerna fokuserade främst på att avveckla nödmynten på ett sätt som inte förvärrade situationen i staden. De försökte också på olika sätt förmå allmogen i Stockholms närområde att återgå till att producera och förse staden med förnödenheter.

Under den första fasen kan konstateras att rikets ledning tveklöst prioriterade militär kapacitet framför livsmedelstillförsel till Stockholm. Till skillnad från drottning Kristinas nödår då frågan om militär kapacitet också stod i fokus befann sig riket nu i krig, vilket innebar att frågan om styrets legitimitet verkar ha uppfattats som mindre viktig.

Upphandlingsdeputationens agerande ger således ingen anledning att tro att rikets ledning ansåg att det existerade någon form av bindande ”antivältkontrakt” mellan folket och överheten. Huruvida undersåtarna uppfattade frågan på samma sätt kan diskuteras; det är möjligt att betrakta avskyn mot nödmynten och processen mot Görtz som en form av ansvarsutkrävande också för misären i Stockholm. Hösten 1718 verkade trots allt rikets

ledning ha insett att hungern var på väg att bli en politisk belastning och därmed agerat bland annat genom att försöka skjuta skulden för den svåra situationen i Stockholm på överståhållaren och stadens magistrat.

Krisen under krigets nödår framstår som betydligt djupare än under de tidigare undersökningsperioderna; fler grupper i staden svalt och samhällets fundament uppfattades som hotade. När den vertikala och horisontella tilliten i samhällets upplöstes krackelerade samtidigt samhällets förmåga att stå emot yttre påfrestningar. Den extrema resursmobiliseringen där kronan verkar ha betraktat undersåtarnas egendom som kronans egna resurser skapade en enorm osäkerhet i samhället. Det tydligaste exemplet är kanske misstroendet mot nödmynten som gjorde att utbytet av varor och tjänster i staden avstannade. Nödmynten blev också ett hot mot den yttre säkerheten då stadens försvar var på väg att upplösas till följd av svälten. Delstudien visar således att tillit kan vara centralt för ett samhälles sociala resiliens; går den förlorad hotas samhällets grundvalar.

Krigets nödår ledde till en avgörande förändring i och med att borgerskapet tvingade till sig visst inflytande över stadens förvaltning och hantering av livsmedelsbristen. Borgerskapet tycks ha dragit lärdomar av kronans opålitliga agerande under den senare delen av kriget och därmed känt sig tvingade att handla för att undvika liknande händelser i framtiden. Det bör samtidigt påpekas att även om borgerskapet flyttade fram sina positioner så saknade fortfarande många av stadens hårt drabbade invånare – exempelvis de så omdiskuterade stadsbåtsmännen och stadsvakterna – inflytande över hanteringen av livsmedelsbristen i staden, vilket också avspeglas i vilka åtgärder som företogs under krisen.

Myndigheternas effektivitet vad gäller beslutsfattande och förmåga att verkställa beslut måste sägas vara mycket god under krigsåren. Statsapparaten lyckades framgångsrikt leda om och dirigera rikets livsmedelstillgångar till de militära enheterna. Utifrån ett Stockholmsperspektiv var emellertid just den effektiviteten direkt skadlig för samhället. Det kan därför finnas anledning att påpeka att en stark och effektiv administration inte per automatik stärker den sociala resiliensen.

Frihetstidens nödår

Den fjärde undersökningsperioden, åren 1739–1741 kommer härnäst betecknas som frihetstidens nödår. Riket drabbades återigen av missväxt, vilket utlöste livsmedelsbrist och dyrtid i Stockholm. Nödåren inföll under en politiskt turbulent period; där den dominerande Arvid Horn ersatts av hattpartiet vid riksdagen 1739. Hattarna drev sedan en aggressiv och

revanschistisk utrikespolitik, vilket ledde till att Sverige förklarade Ryssland krig i juli 1741. Jag kommer återigen att identifiera vilka aktörer som hanterade livsmedelsbristen, diskutera vilka centrala värden som hotades samt kartlägga vilka åtgärder som vidtogs för att komma till rätta med de problem livsmedelsbristen orsakade.

Vid de tidigare undersökningsperioderna har det varit tydligt vem eller vilka som har varit de tongivande aktörerna vid hanteringen av livsmedelsbrist i Stockholm, exempelvis riksrådet under drottning Kristinas nödår eller upphandlingsdeputationen under den inledande fasen av krigets nödår. Under frihetstiden framträder inte de ledande aktörerna med samma tydlighet: överståthållaren Rutger Fuchs var mest aktiv utan att för den skull vara särskilt drivande i jämförelse med tidigare överståthållare. Även magistraten och borgerskapet var engagerade i hanteringen av livsmedelsbristen.

Det källmaterial som främst används för att undersöka frihetstidens nödår är den korrespondens överståthållaren förde med staden och andra myndigheter. Även sekreterarens registratur (staden) har varit användbart. Därutöver har borgerskapets protokoll från riksmötet 1740–41 givit en bild av hur representanter för Stockholms borgerskap agerade och resonerade i olika frågor som berörde livsmedelstillgången i staden. Under 1700-talet minskade magistraten och dess underliggande kollegiers inflytande i staden. Många av dess uppgifter flyttades till andra myndigheter och sammanslutningar. Institutionen politikollegiet existerade fortfarande men tyvärr saknas kollegiets protokoll från undersökningsperioden. Det är en brist – inte minst med tanke på att kollegiets protokoll brukar ge en tydlig bild av de problem som uppstod i staden när tillgången på livsmedel tröt. Kollegiets roll vad gäller stadens politi var samtidigt på väg att förändras; på 1650-talet hade fattigvården och fattigmedlen i staden centraliserats och så småningom hamnat under kollegiets kontroll och förvaltning. Nu pågick sedan en tid tillbaka en rörelse i motsatt riktning där det huvudsakliga ansvaret för fattigvården flyttades till de enskilda församlingarna.¹⁹⁵ Det var emellertid en långsam process som pågick under flera decennier där vissa församlingar var aktiva och tidigt byggde egna fattighus med hjälp av privata donationer medan andra var betydligt mer passiva och ointresserade av frågan. Reformprocessen drevs av den kungliga politi- och brandkommissionen. Det finns få referenser till politikollegiets agerande i det övriga

¹⁹⁵ Ulla Johansson, *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet: studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden* (Stockholm: Monografier utgivna av Stockholms kommun, 1984).

källmaterialet vilket gör det svårt att få en tydlig uppfattning om vilken roll som kollegiet spelade under 1740-talets livsmedelsbrist.

När borgerskapet agerade på rådhuset 1719 var visserligen Skeppsbroadeln drivande men deras agerande för att bli av med de förhatliga nödmynten hade sannolikt ett starkt stöd av exempelvis fiskköpare och grönmånglerskor som också klagade på nödmynten inför magistraten. Den intressegemenskapen syns inte lika tydligt i materialet från frihetstiden utan överheten har enbart en dialog med ”det handlande borgerskapet”¹⁹⁶ på rådhuset. Det ringare borgerskapet verkar inte ha agerat i frågor som rör livsmedelsbristen. Flera av grosshandlarna som agerade på rådhuset företrädde dessutom Stockholm på riksdagen 1740–41 och var aktiva i brännvinsfrågan.

Kris?

Livsmedelsbristen gav upphov till en omfattande korrespondens mellan överståthållaren och en rad andra myndigheter. Åtgärder vidtogs för att dämpa och lindra nöden. Tonläget och intensiteten är emellertid än annat än tidigare. Överståthållaren talar om ”den allmänt tryckande nöden och bristen”¹⁹⁷ men ger inga konkreta och oroande exempel som att bagarna slogs vid tullportarna för att komma över spannmål eller att stadsvakten höll på att förgås av hunger som vid tidigare undersökningsperioder. Situationen framstår som problematisk men varken överståthållaren eller någon annan som kommer till tals i materialet ger uttryck för att bristen på mat hotade något centralt värde i staden. Det finns därför anledning att reflektera över om de identifierade aktörerna verkligen betraktade livsmedelsbristen som en kris. Missväxt var trots allt en återkommande företeelse i det tidigmoderna samhället. Skillnaden i förhållande till tidigare undersökningsperioder kan möjligen bero på att livsmedelsbristen inte var lika allvarlig på 1740-talet. Svältforskningen har pekat ut de tidigare perioderna som bland de absolut värsta i Stockholms historia medan frihetstidens nödår visserligen var svåra men trots allt mindre allvarliga.¹⁹⁸

För att minska de problem som trots allt uppstod genomfördes ett flertal åtgärder. En nyhet jämfört med tidigare nödår var att till ”de mäst nödlidande här i staden lisa och understöd”¹⁹⁹

¹⁹⁶ Brev till överståthållaren från magistraten 29/5 1740 folie 152, Sekreterarens registratur, B1a:53 1740, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

¹⁹⁷ Brev till kungen från överståthållaren 10/11 1740, B1A 53:1740, Registratur huvudserien 1667–1878, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

¹⁹⁸ Rodney Edvinsson, ”Erratum for: Swedish Harvests, 1665–1820: Early Modern Growth in the Periphery of European Economy”, *Scandinavian Economic History Review* 57, nr 2 (juni 2009): 21, 23, 24.

¹⁹⁹ Brev till magistraten från överståthållaren 24/6 1740 B1A 53:1740 Registratur huvudserien 1667–1878, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

tilläts försäljning av spannmål från kronomagasinet på Skeppsholmen. Kronomagasinet hade tillkommit i stora nordiska krigets efterdyningar. Svårigheterna att försörja krigsfolket under de sista tuffa krigsåren hade lett till insikten om att något måste göras för att säkra landets försvar.²⁰⁰ Tre spannmålsmagasin placerades därför i Finland och ett fjärde i Stockholm med det huvudsakliga syftet att försörja krigsfolket med spannmål. Det verkar troligt att problemen med försörjningen av huvudstadens försvar, som diskuterats i samband med krigets nödår, spelade en avgörande roll när lagret lokaliserades till Skeppsholmen. Redan från början fanns en idé om att stadens invånare skulle kunna få hjälp av magasinet när det blev brist på spannmål. Sekreta utskottet statuerade att spannmålsupplaget skulle öppnas vid dyrtid för nödlidande så att spannmålspriset vid sådana olyckstillfällen kunde dämpas.²⁰¹

Sommaren 1740 var således ett sådant olyckstillfälle då stadens mest nödlidande befolkning tilläts att köpa en eller två tunnor spannmål per hushåll till priset av 24 daler tunnan. För att komma ifråga som köpare krävdes emellertid någon typ av bevis som visade att köparen tillhörde kategorin stadens mest nödlidande. Det kravet ledde till problem; överståthållaren konstaterade några veckor senare att omkring 200 personer anhållit om att få köpa spannmål men många saknade bevis på att de verkligen var nödlidande.²⁰² Under krigsåren påpekades att de med verkligt knappa villkor inte hade några möjligheter att köpa spannmål tunnvis. Det gällde troligen även under frihetstiden. Frågan blir således vilka som egentligen var målgruppen för insatserna. I jämförelse med det stora flyktinglägret på Skeppsholmen och brödutdelningarna under enväldets nödår verkar åtgärden betydligt mer inriktad på någon sorts mellanskikt i staden.

I vilken utsträckning staden klarade av att öka hjälpinsatserna under nödåren är svårt att avgöra med tanke på att politikollegiets protokoll saknas. Överståthållaren beskrev våren 1740 ”huru grufvligen fattigdomen tilltagit och deremot de wahnliga fattigmedlen aftagit”²⁰³. Problemen med minskade inkomster för fattigkassan under svåra tider verkar således återkomma från tidigare delstudier. Många nödlidande saknade förmåga att arbeta. Våren 1740 gavs därför stadens ”rätta fattiga” tryckta sedlar med ett unikt nummer samt uppgifter

²⁰⁰ Karl Åmark, *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830* (Stockholm, 1915), 199.

²⁰¹ Åmark, 200.

²⁰² Brev till Kammarkollegiet och Statskontoret från överståthållaren 7/7 1740, B1A 53:1740, Registratur huvudserien 1667–1878, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

²⁰³ Brev till kungen från överståthållaren 10/3 1740, Registratur huvudserien 1667–1878, B1A 53:1740, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

om den fattiges ålder, utseende och födelseort.²⁰⁴ Sedeln gav innehavaren rätt att uppehålla sig i staden som stadens rätta allmosehjon. Sedelinnehavaren förmanades sedan att inte låna ut eller ge bort sedeln till någon annan med hot om straff av 5 par spö eller ris. Huruvida det innebar att de rätta fattiga var berättigade att tigga i staden är något oklart men implicit måste det ha varit konsekvensen då stadens väktare inte fick antasta någon med en korrekt nummersedel. Om stadens rätta fattiga tilläts tigga var det en nyhet – tidigare har stadens myndigheter bekämpat allt tiggeri med emfas.

Under frihetstiden var annars sambandet mellan bistånd och näringspolitiska åtgärder mer uttalat än tidigare vilket tydligt framkommer i överståthållarens skrivelser. Tiggare skulle sättas i arbete på stadens manufakturer eller på det numera existerande spinn- och rasphuset. Samarbetet mellan manufakturisterna och fattigvården tycks dock inte ha fungerat problemfritt – i ett brev till Kungl. Maj:t i september 1740 fick överståthållaren exempelvis förklara att de flesta som mottog understöd av stadens husfattigkassa var ”uti ett sådant uselt tillstånd stadda, att de icke kunna sköta sig själva än mindre de förtjäna något till sitt uppehälle”²⁰⁵. De kunde således inte komma ifråga som arbetskraft. Ett annat problem var att trots att manufakturerna ville ha arbetskraft så vägrade de att ”emottaga de till arbete dugliga tiggare, som av gatorna blivit upptagna och ditförda”²⁰⁶. Spinn- och rasphuset var redan fullt så nu hade överståthållaren och domstolarna problem att placera de dugliga men samtidigt vanartiga tiggarna.

Vilka åtgärder som skulle företas för att komma till rätta med livsmedelsbristen verkar ha blivit en fråga för förhandling och diskussion under frihetstidens nöddår. Exempelvis kallades det spannmålshandlande borgerskapet upp på rådhuset för att uppmanas att vidta åtgärder för att se till att det flöt in tillräckligt med spannmål i staden och i riket. Thomas Plomgren, en av de mest namnkunniga grosshandlarna och känd hatt lovade att de handlande skulle göra sitt bästa men menade samtidigt att ansvaret inte kunde läggas på det handlande borgerskapet. De handlande hade vid ”sista riksdag förbehållit sig att vara utan varor, om vid påkommande brist, någon dyrhet skulle förorsakas”²⁰⁷. Grosshandlarna menade att om borgarståndets

²⁰⁴ Brev till kungen från överståthållaren 10/3 1740, Registratur huvudserien 1667–1878, B1A 53:1740, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

²⁰⁵ Brev till Kungl. Maj:t från överståthållaren, Registratur huvudserien 1667–1878, B1A 53:1740, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

²⁰⁶ Brev till Kungl. Maj:t från överståthållaren, Registratur huvudserien 1667–1878, B1A 53:1740, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

²⁰⁷ Brev till överståthållaren från magistraten 29/5 1740 folie 152–157, Sekreterarens registratur, B1A 53 1740, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt, SSA.

förslag på föregående riksdag – om att bevilja nederlagsfrihet på spannmål – hade genomförts, så hade den olyckliga spannmålsbristen aldrig uppstått. Nederlagsfrihet innebar en fördröjd skyldighet att betala tull på importerade varor som läggs upp i lager för senare användning.²⁰⁸ Nederlagsfrihet skulle således göra det möjligt för exempelvis en handelsman att lägga upp ett spannmålslager och sedan betala tull för spannmålen när lagret öppnades vid sämre tider. Borgerskapet ansåg också att det var orättfärdigt att de handlande skulle bära hela risken med att köpa upp dyrbar spannmål utomlands när priserna mycket väl kunde ha fallit när varorna sedan levererades till Stockholm. Den tråkiga erfarenheten hade borgerskapet haft i samband med nödåret 1727, vilket inneburit stora förluster.

Det spannmålshandlande borgerskapet föreslog därför att magistraten och överståthållaren skulle verka för ett beslut om tullfrihet på importerad spannmål, ”på det brödkorgen, icke måste hängas så högt, att landets invånare och i synnerhet de fattiga icke hinna till den samma, eller ens mäktat betala vad till nödortfigt upphålle behövas.”²⁰⁹ Den hängande brödkorgen är en tankefigur som återkommer i materialet från de olika undersökningsperioderna. Ibland sägs uttryckligen att Gud allsmäktig har hängit brödkorgen högt varpå vanligen förslag följer på åtgärder som ska leda till att fler av rikets eller stadens invånare ska nå upp till korgen.²¹⁰ I jämförelse med krigets nödår då överheten beordrade borgerskapet att införa ett visst kvantum spannmål med hot om dryga böter och repressalier om de misslyckades är situationen och maktförhållandena helt annorlunda. Magistraten kunde föreläsa för och vädja till det handlande borgerskapet men saknade maktmedel att tvinga dem.

Det stora tvisteämnet vad gäller åtgärder för att lindra livsmedelsbristens konsekvenser var frågan om brännvinsbrännande. Allt sedan enväldets nödår hade det utgått olika typer av förbud vad gäller bränning på både nationell och lokal nivå för att spara spannmål som en del av krishanteringen. Under 1740-talet verkar emellertid brännvinsfrågan ha fått en annan laddning, vilket avspeglas i det enorma intresse och engagemang som brännvinet väckte. Källmaterialet från överståthållarämbetet och staden innehåller betydligt mer material som kan länkas till brännvinsfrågan än tidigare: klagomål, propåer om förändringar av regelverket, och anklagelser om förbudsbrott. Ett typiskt exempel är överståthållarens skrift till magistraten våren 1740 där han vill att magistraten ska uppkalla mjölnarämbetet på rådhuset

²⁰⁸ Förvaltningshistorisk ordbok, uppslagsord: ”nederlagsfrihet”.

²⁰⁹ Brev till överståthållaren från magistraten 29/5 1740 B1: a 78 1740, Sekreterarens registratur, Stockholms magistrat och rådhusrätt, SSA.

²¹⁰ Brev till Kungl. Maj:t från observatör 23/3 1697 Vol I 1640-1854 757.10 Ämnessamlingar fattigvård, nödhjäl, tiggeri, RA.

och strängeligen förbjuda dem att gröpa vete eller råg till brännvinsbränning.²¹¹ Gröpa betyder grovmala.²¹² Om någon mjölnare bröt mot förbudet väntade stränga böter.

Besluten i brännvinsfrågan fattades emellertid på nationell nivå. Sommaren 1740 utfärdades ett totalförbud mot brännande i hela riket men under den påföljande riksdagen luckrades förbudet upp då viss bränning åter blev tillåten. Stockholms representanter, grosshandlarna Plomgren och Kierman, ville att totalförbudet skulle kvarstå. Kierman ansåg till exempel att uppluckringar av förbudet var skadligt eftersom ”många fattige skulle dö bort av hunger”²¹³. Allmogen argumenterade däremot genomgående för att förbudet skulle tas bort. Plomgren och Kierman var ledande hattar. Hattarna beskrivs generellt som förbudsivrare under frihetstiden. Huruvida en sådan partilinje hade hunnit utvecklas redan 1741 är något oklart. Förbudslinjen kan emellertid sägas företräda någon typ av konsumentperspektiv medan deras motståndare främst såg till producenternas intressen. Kanske går det också att göra en skiljelinje mellan stad och land då Plomgren och Kierman var förbudsivrare. Dock drev till exempel bryggämbetet i Stockholm en aktiv politik för att förbudet skulle tas bort.²¹⁴

Ett annat exempel på att åtgärder för att mildra livsmedelsbristens konsekvenser diskuterades publikt är att Stockholms slaktarämbete vände sig till ständerna för att få till ett förbud för skånska adelsmän att sälja sina slaktdjur utomlands när det samtidigt rådde brist på kött i riket.²¹⁵ Ämbetet fick emellertid inget gehör för sina framstötter. Till skillnad från 1600-talets nödår hade således vilka åtgärder som vore lämpliga att företa för att förebygga, lindra och minska livsmedelsbristens konsekvenser blivit en politisk fråga som debatterades offentligt.

Sammanfattande diskussion

I den fjärde delstudien har jag konstaterat att överståthållaren, stadens magistrat samt främst det handlade borgerskapet hanterade livsmedelsbristen i Stockholm. Det handlande borgerskapet agerade både på rådhuset och vid riksdagen i frågor som berörde tillgången på mat i staden. Situationen i Stockholm framstår som allvarlig men aktörerna ger inte uttryck för att något centralt värde var hotat. Det saknas till exempel larmskrifter om att stora mängder fattiga människor från landsbygden sökt sig till staden för att finna en utkomst. Inte

²¹¹ Brev till magistraten från överståthållaren 24/5 1740 B1 A: 53 1740 Registratur, Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA.

²¹² SAOB, uppslagsord ”gröpa”.

²¹³ Borgarståndets protokoll 10/3 1741 s. 229, BGP:7.

²¹⁴ Brev till magistraten från överståthållaren 3/10 1740 B1A 53:1740, Registratur huvudserien 1667–1878, Överståthållarämbetets äldre arkiv, SSA.

²¹⁵ Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande angående månadstaxorna i Stockholm, s. 754–756, BGP:7.

heller verkar båtsmän- och soldatfamiljer ha uppfattats vara lika utsatta som under tidigare undersökningsperioder. Det finns därför anledning att ifrågasätta om livsmedelsbristen betraktades som en kris av de aktörer som hanterade livsmedelsbristen i Stockholm.

Ett flertal nya åtgärder sattes in för att bemästra livsmedelsbristen; exempelvis öppnades det nyinrättade kronomagasinets för stadens fattigare befolkning. En annan nyhet var möjligheten att plocka upp tiggare från gatorna och placera dem på spinn-och rapshuset. Kopplingen mellan fattigvård och näringspolitiska åtgärder var mer prominent än tidigare. Perioden kännetecknas av diskussion om vilka åtgärder som var lämpliga att vidta för att minska och mildra livsmedelsbristens konsekvenser. Brännvinsfrågan var omstridd främst på riksplanet men även lokalt skapade de olika förbuden klagomål och debatt. Vid riksdagen förordade stadens representanter ett totalförbud under nödåren.

I de andra delundersökningarna har jag diskuterat legitimitet och frågan om eventuella anti-svält förpliktelser mellan överheten och undersåtarna. Frihetstidens undersökning aktualiserar inte den typen av frågeställningar på samma sätt som tidigare. Det kan bero på att missväxten och svälten inte drabbade staden lika hårt som tidigare. En annan möjlighet är att den politiska makten inte var lika tydligt koncentrerad som under exempelvis enväldet vilket gör att det blir mer oklart vem som kan ställas till svars för misär och hunger både bland de styrande men också för stadens invånare. I jämförelse med de tidigare nödåren framstår emellertid läget i staden som lugnt. Tidigare forskning framhåller att några år in på 1740-talet, då kriget mot Ryssland havererat och upptakten till den stora daldansen pågick i landet, var läget i staden mycket spänt.²¹⁶ Den typen av oro är ännu inte märkbar i materialet utan situationen framstår som betydligt lugnare än vid de tidigare delundersökningarna.

En avgörande skillnad mot tidigare undersökningsperioder är att åtgärder för att komma till rätta med nöden diskuterades publikt på rådhuset och i riksdagen. År 1719 fanns liknande tendenser men det är först under frihetstidens nödår som exempelvis frågan om bränneriets vara eller icke-vara verkligen debatteras. Det är intressant eftersom svältforskning pekat ut öppen debatt som en av de mekanismer som gör ett demokratiskt samhälle motståndskraftigt mot svält. Nu var frihetstidens Sverige långt ifrån demokratiskt men det är värt att reflektera över om den offentliga debatten om exempelvis de skånska adelsmännens slaktboskap och brännvinsfrågan gjorde samhället mer resilient på kort och lång sikt.

²¹⁶ Berglund, *Massans röst Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848*, 135–137.

Vad gäller förmågan att fatta beslut och genomföra dem kan konstateras att beslutsvägarna tycks betydligt längre under frihetstiden än under exempelvis drottning Kristinas nödår. Det är till exempel svårt att komma till beslut vad gäller tullfrihet på importerad spannmål. Det handlande borgerskapet, överståthållaren och ständerna diskuterar och bereder frågan i en långdragen process när exempelvis drottning Kristinas fattade ett beslut direkt på råds-kammaren. Till skillnad från de tidigare undersökningsperioderna finns det emellertid större institutionell beredskap för livsmedelsbrist; exempelvis kunde kronomagasinets på Skeppsholmen tas i bruk efter ett enkelt beslut.

Vad gäller anpassningar och förändringar kan konstateras att den föregående krisperioden, krigsåren, långsiktigt genererade fler institutionella förändringar än vad den föregående undersökningen visade. Kronomagasinets på Skeppsholmen som stod klart på 1730-talet var resultatet av en anpassning till följd av svårigheterna under stora nordiska kriget. Även om anpassningen främst syftade till att förstärka säkerheten och tillgodose krigsmaktens behov så kunde stadens invånare dra nytta av förändringen under frihetstidens nödår. Frihetstidens nödår tycks däremot inte ge upphov till några institutionella förändringar i Stockholm.

Krishantering och institutionell anpassning i Stockholm 1650–1750

I fyra delstudier har jag undersökt krishantering och institutionell anpassning i samband med livsmedelsbrist i Stockholm under perioden 1650–1750. Jag har kartlagt de krishanterande aktörerna, deras drivkrafter samt vilka åtgärder och anpassningar som genomfördes för att minska, lindra och förebygga livsmedelsbristens konsekvenser. Det är ett substantiellt empiriskt bidrag till forskningen om det tidigmoderna Stockholm då livsmedelsbrist i huvudstaden är ett föga utforskat ämne. Jag kommer nu sammanfatta resultaten från delstudierna där jag diskuterar förändring och kontinuitet över tid. Därefter identifierar och analyserar jag sociala, institutionella och politiska faktorer som stärkte respektive försvagade förmågan till krishantering och institutionell anpassning i samband med livsmedelsbrist i Stockholm 1650–1750.

Kontinuitet och förändring över tid

Krishanterare

De fyra delstudierna visar att en mängd aktörer har varit engagerade i hanteringen av livsmedelsbrist i Stockholm under perioden 1650–1750.

Tabell 1: Tongivande aktörer under perioden 1650–1750 vad gäller hanteringen av livsmedelsbrist i Stockholm

Drottning Kristinas nödår	Enväldets nödår	Krigets nödår	Frihetstidens nödår
Riksrådet & drottningen, Stockholms borgmästare	Överståthållaren, Politikollegiet, Deputationen för de fattiga	Upphandlingsdeputationen, Överståthållaren, Magistraten, Borgerskapet	Överståthållaren, Magistraten, Det handlande borgerskapet

Anm: Tabellen visar de tongivande aktörer som identifierats i undersökningen

Föga förvånande är stadens ämbetsmän mest frekvent involverade i hanteringen av livsmedelsbrist och har deltagit i krishanteringen under samtliga undersökningsperioder. Även överståthållarämbetet har varit mycket aktivt för att bekämpa livsmedelsbrist i staden. Överståthållaren deltog i samtalen på riksrådskammaren redan på 1650-talet men förhöll sig passiv vilket gör att jag inte har klassificerat honom som en tongivande aktör under drottning Kristians nödår. Här finns emellertid en stor kontinuitet.

Rikets högsta ledning var däremot främst engagerad i krishanteringen under den första undersökningsperioden. Även senare sker direkta ingripande från högsta ort som när Karl XI muntligen beordrade brödutdelning i Stockholm men då är det snarare frågan om punktinsatser än en kontinuerlig krishantering. Stadens borgerskap får, eller kanske snarare tvingar till sig, inflytande över åtgärderna för att dämpa livsmedelsbristens konsekvenser under de två senare undersökningsperioderna på 1700-talet. Att borgerskapet får mer inflytande över hanteringen av livsmedelsbrist speglar samhällsutvecklingen där det handlande borgerskapet, Skeppsbroadeln, blir en politisk och ekonomisk maktfaktor. Deputationen för de fattiga sticker ut eftersom det är en krisorganisation som enbart upprättades för att lösa problemen livsmedelsbristen förde med sig i staden. Upphandlingsdeputationen, var också en typ av krisorganisation, men dess syftet var ett helt annat – att säkerhetsställa krigsmaktens resursbehov.

Det finns också anledning att notera att kyrkan var i princip frånvarande som aktör vad gäller hanteringen av livsmedelsbrist i Stockholm; kanske hade det varit annorlunda om studien hade fortsatt in i det sena 1700-talet då mycket av ansvaret för fattigvården tycks ha lagts över på Stockholms församlingar. Det är också tydligt att stora delar av Stockholms fattigare befolkning hade små möjligheter att påverka hur samhällets myndigheter skulle bemöta livsmedelskriserna.

Drivkrafter

Den andra frågeställningen, där centrala värden kartlagts, har främst syftat till att skapa förståelse för aktörernas drivkrafter och incitament till handling.

Tabell 2: Hotade centrala värden

Drottning Kristinas nödår	Enväldets nödår	Krigets nödår	Frihetstidens nödår
Militär kapacitet / Styrets legitimitet Social ordning	Social ordning	Militär kapacitet Samhällets fundament	Saknas

Anm: Tabellen visar de hotade centrala värden som identifierats i undersökningen

Under drottning Kristinas nödår har jag konstaterat att rikets ledning uppfattade livsmedelsbristen antingen som ett hot mot rikets militära kapacitet eller mot styrets legitimitet: ledningens agerande kan ses som en balansakt för att skydda de båda storheterna. Stadens ämbetsmän oroades istället främst för att stadens sociala ordning var hotad. Under enväldets nödår, när krishantering var dominerad av lokalt orienterade aktörer, uppfattades livsmedelsbristen främst hota stadens sociala ordning.

Krigets nödår innehöll en tydlig brytpunkt; innan kungens död då upphandlingsdeputationen i mångt och mycket tagit kontroll över tillgången på livsmedel var livsmedelsbristen främst ett hot mot rikets militära kapacitet. Efter kungens död, då nya aktörer blivit tongivande krishanterare, tycks livsmedelsbristen istället ha hotat samhällets fundament; där både den yttre säkerheten och den sociala ordningen i staden riskerade att kollapsa. Under den fjärde undersökningsperioden har det inte varit möjligt att identifiera ett hotat centralt värde, vilket gör att det går att ifrågasätta om nödåren under frihetstiden verkligen betraktades som en kris.

Den sociala ordningen verkar främst ha uppfattats som hotad när stora mängder hungriga människor samtidigt sökte sig till staden från landsbygden. Troligen kom färre människor till Stockholm i samband med frihetstidens nödår vilket verkar ha inneburit att den sociala ordningen inte hotats på samma sätt som tidigare. Social ordning verkar också vara ett värde som främst lokala aktörer som borgmästare och råd samt överståthållaren uppfattade som centralt. Militärkapacitet och styrets legitimitet var istället värden som nationella institutioner som upphandlingsdeputationen och riksrådet uppfattade som centrala. Samhällets fundament ansågs enbart hotade vid krigets nödår. Det var också då en ny samhällsgrupp; borgerskapet tog plats på den krishanterande arenan.

Även vid en sammanfattning vad gäller drivkrafter och centrala värden kan det finnas anledning att reflektera över vad som saknas. Det är till exempel enbart den anonyme brevskrivaren och rapportören från barnhusets anläggning under enväldet som motiverar åtgärder med tankefiguren att en talrik befolkning är till rikets nytta. Den typen av tankegångar blev vanliga under 1700-talet efter stora nordiska kriget men syns ändå inte i källmaterialet från 1740-talet.

Religiösa motiv och incitament är också förvånansvärt frånvarande i källmaterialet. Åtgärder motiveras mycket sällan med religiösa argument. Lappalainen anser att en bidragande orsak till att kronan förhöll sig så passiv i förhållande till livsmedelsbrist var att svälten uppfattades som ett Guds straff; den typen av fatalistiska tankegångar finns överhuvudtaget inte representerade i källmaterialet från Stockholm. Det är istället fullt av myndigheters praktiska överväganden: hur långt räckte de tillgängliga resurserna och vilka åtgärder var möjliga att genomföra. Den återkommande frasen att Gud har hängt brödkorgen högt för många följs alltid av ett förslag på hur stadens invånare lättare ska nå upp.

Åtgärder

De fyra undersökningsperioderna visar på en förhållandevis stor variation vad gäller åtgärder för att minska och dämpa livsmedelsbristens konsekvenser. Genomgående var resursbrist ett stort problem eftersom under svåra tider ökade hjälpbehoven samtidigt som inkomsterna till fattigvården minskade.

Under den första delstudien agerade rikets ledning främst för att säkerhetsställa dels rikets militära kapacitet, dels styrets legitimitet. I samband med missnöjet med bakugnspengen bland de enklare hantverkarna på Ladugårdslandet var kronan till exempel beredd att ge tillfälliga skattelättnader men agerade samtidigt kraftfullt för att kväsa oron och statuera exempel för att hindra att protesterna spred sig.

I den andra delstudien var istället krisåtgärderna främst fokuserade på att mildra och lindra nödens konsekvenser genom dels publika brödutdelningar, dels ett läger på Skeppsholmen där den fattiga allmogen som sökt sig till staden gavs någon hjälp. Enväldets nödår är den undersökningsperiod då flest åtgärder genomfördes för att undsätta svältande människor.

Krigets nödår avviker vad gäller åtgärder för att hantera livsmedelsbristen. Det beror på att svälten i huvudsak hade andra orsaker än vid de övriga undersökningsperioderna. Kronans kontroll över tillgången på varor i staden för närmast tankarna till en planekonomi. Nöden skulle mildras genom fasta priser och genom att tilldela ämbetena varor. År 1718 var den

enda undersökningsperiod där någon typ av Annona-system prövades. Under 1719 var istället åtgärderna inriktade på att återupprätta stabiliteten och förutsägbarheten i samhället; främst genom att avskaffa nödmynnten och försöka få leveranserna till Stockholm att komma igång på vanligt sätt igen.

Frihetstidens nödår såg flera nyheter. För det första öppnades kronomagasinet där Stockholms fattiga invånare tilläts köpa spannmål till ett fördelaktigt pris. För det andra fanns det sedan länge omdiskuterade spinn- och rasphuset på plats, vilket innebar att det fanns möjlighet att placera stadens många tiggare på en institution och på så sätt upprätthålla social den ordningen. Kopplingen mellan näringspolitik och fattigvård var starkare än tidigare. En annan nyhet var att frågan om vilka åtgärder som skulle genomföras för att minska livsmedelsbristen diskuterades offentligt exempelvis på riksdagen och på rådhuset.

Anpassningar

De fyra delstudierna visar genomgående att få institutionella anpassningar och förändringar genomfördes till följd av de genomlevda kriserna i Stockholm. Det kan konstateras att ett spinn- och rasphus anlades på 1720-talet sedan problemet med tiggeri och oförsörjda människor på stadens gator varit mycket stort under både enväldets- och krigets nödår. Förändringen genomfördes således för att stärka stadens sociala ordning. Politikollegiets protokoll som beskriver situationen på gatorna tillsammans med den anonyma brevskrivarens skildring av misären för de fattiga som blivit tillfälligt inhysta i barnhusets lokaler under enväldet ger viss förståelse för vilka problem institutionen var tänkt att åtgärda. Att spinn- och rasphuset samtidigt skulle uppfylla näringspolitiska målsättningar tycks emellertid ha skapat villkor för de intagna som periodvis närmast framstår som omänskliga.²¹⁷

Ett annan anpassning som genomfördes i stora nordiska krigets efterdyningar var kronomagasinet på Skeppsholmen. Under de sista krigsåren hade det varit mycket svårt att försörja de trupper som skulle försvara Stockholm, vilket ledde till att magasinet upprättades. Dess huvudsakliga syftet var således att vidmakthålla den yttre säkerheten. Men ett bisyfte var att spannmålslagret också skulle kunna öppnas för stadens nödlidande befolkning i händelse av nödår och dyrtid, vilket faktiskt skedde under 1740-talet. I övrigt tycks mycket få institutionella förändringar initierats och genomdrivits i Stockholm till följd av de genomlevda perioderna av livsmedelsbrist.

²¹⁷ se exempelvis Lennartssons skildring av spinnhuset i Rebecka Lennartsson, *Mamsell Bohmans fall : nattlöperskor i 1700-talets Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2019), 243–245.

Jämförelsen av delstudierna visar således på stora skillnader framförallt vad gäller den akuta krishantering av livsmedelsbrist. Omvärlden förändrades och det gjorde också samhällets svar på hungersnöd. Annat förblev det samma över tid; folk svält på Stockholms gator både år 1650 och år 1740, då mycket få anpassningar och förändringar genomfördes för att förebygga och minska risken för framtida svältkatastrofer i huvudstaden.

Sociala faktorer

Jag kommer nu identifiera och analysera vilka faktorer som påverkade förmågan till krishantering och institutionell anpassning i Stockholm. Den tidigare forskningen har lyft fram sociala, institutionella och politiska faktorer som viktiga för ett samhälles förmåga att stå emot storskaliga svältkatastrofer.²¹⁸ Jag inleder med de sociala faktorerna, därefter följer institutionella faktorer varpå jag avslutar med att diskutera och analysera svältens politiska dimensioner.

Social ordning

Delstudierna visar att lokala ämbetsmän som borgmästare, rådmän och överståthållaren ofta uppfattade att livsmedelsbrist hotade den sociala ordningen i Stockholm. Det inträffade främst när stora mängder hungriga och fattiga människor sökte sig från landsbygden till staden. Ett annat orosmoln var de många båtsmän och soldater som vistades i staden med sina familjer, För att få bukt med tiggeri, kriminalitet och smittspridning försökte de lokala ämbetsmännen påverka rikets ledning att förmå människor att bli kvar i sin hemsöcken på landsbygden.

Braddick poängterar, att de engelska fattiglagarna tillkom under liknande omständigheter i slutet av 1500-talet när samhällets sociala ordning uppfattades vara på väg att kollapsa. De engelska fattiglagarna var sedan en starkt bidragande orsak till att England inte längre drabbades av återkommande perioder av svält och massdöd, då lagarna både gav människor en försörjning i sin hemsöcken och hindrade smittspridning. I Sverige utfärdades visserligen en mängd bestämmelser som förbjöd tiggeri och statuerade att människor enbart var berättigade till hjälp i sin hemsöcken, men fattigvården fortsatte att vara beroende av allmosor. I praktiken innebar det att människor gav sig ut på vägarna för att de inte kunde få hjälp på hemmaplan. Karl XI ville till exempel inte godkänna överståthållarens förslag om att landshövdingarna skulle förhindra människor att lämna sina hemtrakter då provinserna inte klarade av att försörja sina invånare. Stadens intressen fick stå tillbaka för landsbygdens

²¹⁸ Se tidigare diskussion om exempelvis Braddick, *State formation in early modern England, c. 1550-1700*; de Waal, *Democratic political process and the fight against famine*; Burchi, "Democracy, institutions and famines in developing and emerging countries"; Sen, *Poverty and Famines*.

behov. Frågan om fattigskatt var uppe för diskussion i samband med 1600-talets nödår men blev aldrig implementerad. Den enda delen av det engelska ”reformprogrammet” som verkligen genomfördes var arbetsinrättningen spinn-och rasphuset på Långholmen. Frågan blir således varför hotet mot den sociala ordningen aldrig ledde till samma långtgående reformer i Sverige som i England.

Braddick understryker att de engelska fattiglagarna kom till på grund av ett tryck underifrån, där en mängd städer och tätbebyggda områden samtidigt drabbades av sociala ordningsproblem och därför införde lokala regler, som sedan kom att kodifieras nationellt. Under perioden 1650–1750 var Stockholm i princip den enda verkligt urbana miljön i Sverige. Huvudstaden var således ganska ensam om att uppleva sociala ordningsstörningar av större magnitud och hade inget stöd från andra urbana miljöer för att finna lösningar på problemen. Det är troligen orsaken till att de föreslagna reformerna aldrig kom att genomföras. Rikets ledning var inte ointresserad av förändringar men heller inte tillräckligt motiverad för att försöka driva igenom stora och komplexa reformer. En fattigskatt hade krävt lokalt stöd för att kunna implementeras framgångsrikt. Att Sverige var ett förhållandevis glesbefolkat rike med mycket få urbana centrum verkar således ha påverkat resiliensen negativt i Stockholm; fattiglagar efter engelskt snitt diskuterades men kom aldrig att genomföras.

Det bör samtidigt påpekas att drivkraften bakom exempelvis enväldets krisorganisation, flyktinglägret på Skeppsholmen och stadens spinn- och rasphus var att säkerhetsställa och skydda den sociala ordningen. Att upprätthålla social ordning verkar således ha varit en viktig, om inte den viktigaste, drivkraften för att genomdriva åtgärder och anpassningar som sedan lindrade och mildrade livsmedelsbristens konsekvenser i Stockholm. I den moderna svältlitteraturen är social ordning inte en parameter som diskuteras särskilt ofta i relation till motståndskraft mot svält utan där fokuseras oftare på politiska incitament. Det engelska exemplet men även resultaten från Stockholm tyder emellertid på att drivkraften var viktig för att åtgärder och anpassningar som stärkte den sociala resiliensen skulle komma på plats under tidigmodern tid.

Tillit

Krisen under krigets nödår framstår som betydligt djupare än vid de andra undersökningsperioderna då till och med samhällets fundament uppfattades vara hotade. Delundersökningen visar att samhällets förmåga att stå emot yttre påfrestningar vacklade när

både den vertikala och horisontella tilliten var på väg att krackelera. Kronan tycks i allt högre grad satt likhetstecken mellan undersåtarnas egendom och kronans resurser, vilket ledde till en enorm osäkerhet i samhället. Det tydligaste exemplet är kanske misstroendet mot nödmynten som gjorde att utbytet av varor och tjänster i staden avstannade. Nödmynten blev också ett hot mot stadens säkerhet när Stockholms försvar var på väg att disintegrera till följd av livsmedelsbristen. Tillit nämns ibland i diskussioner om resiliens men uppmärksammas vanligen inte i litteratur om moderna eller tidigmoderna svältkatastrofer. I min undersökning aktualiseras begreppet endast i en delundersökning men där är å andra sidan bristen på tillit en mycket viktig parameter för förståelsen av den djupa krisen: går den förlorad hotas samhällets grundvalar.

Krigets nödår ledde till en avgörande förändring i och med att borgerskapet tvingade till sig visst inflytande över stadens förvaltning och hantering av livsmedelsbristen. Borgerskapet tycks ha dragit lärdomar av kronans opålitliga agerande under den senare delen av kriget och därmed känt sig tvingade att handla för att undvika liknande händelser i framtiden. Kriser kan ibland fungera som katalysatorer för redan pågående och mer trögflytande samhällsförändringar. I jämförelse med 1600-talet fick Stockholms borgerskap betydligt större politiskt inflytande under 1700-talet bland annat till följd av den kapitalistiska ekonomins genombrott. Det är möjligt att den genomlevda livsmedelskrisen påskyndande utvecklingen. Borgerskapets agenda tycks i krisens senare skede främst ha varit att säkerställa förutsägbarheten i samhället, vilket verkar vara ett värde som är nära sammanlänkat med tillit. När de yttre spelreglerna ändras dag för dag blir det mycket svårt att hitta strategier för att tackla livsmedelsbrist; aktörerna verkar därför ha strävat efter att återupprätta stabilitet och förutsägbarhet i samhället.

Institutionella faktorer

Den tidigare forskningen har pekat på att kvaliteten på ett samhälles institutioner kan påverka ett samhälles förmåga att stå emot storskalig svält. I avsnittet nedan analyseras vilken påverkan styrningseffektiviteten och korruption hade på krishanteringen och den institutionella anpassningen i Stockholm.

Styrningseffektivitet

Delstudierna visar att myndigheters förmåga att fatta snabba beslut och sedan genomföra dem under en kort tidsrymd påverkade i vilken omfattning det var möjligt att lindra och mildra pågående svältkatastrofer. Under drottning Kristinas nödår var det tydligt att både stadens utvecklade politiverksamhet och riksrådets oförmåga att komma till beslut om hur nöden

skulle hanteras i Stockholm inverkade menligt på resiliensen i lokalsamhället. Rikets ledning var uppenbarligen skickliga administratörer men de existerande strukturerna var snarare inriktade på resursuttag och krigföring än att hantera livsmedelsbrist och det var svårt att skapa nya strukturer under en pågående kris.

Enväldets institutioner var mer effektiva vad gäller att komma till beslut och sedan verkställa vad som beslutats. Det berodde delvis på att institutioner som politikollegiet redan fanns på plats i staden och kunde skalas upp i kristid men också att ämbetsmän, med överståthållaren Gyllenstierna i spetsen, kunde fatta snabba beslut om att exempelvis tillsätta krisorganisationen deputationen för de fattiga och att enväldets administration hade tillräckliga maktmedel för att faktiskt driva igenom storskaliga åtgärder som flyktinglägret på Skeppsholmen.

Lappalainen som undersökt enväldets nödår utifrån ett finländskt perspektiv anser att Sverige under 1600-talet utvecklats till en stark stat med en avancerad administration men att institutionernas struktur, med ett starkt fokus på skatteindrivning, gjorde att krishanteringen misslyckades. Hennes slutsats stämmer således ganska väl på drottning Kristinas nödår. Den slutsatsen är emellertid inte lika giltig vad gäller enväldets nödår i Stockholm.

Om 1690-talets administration kan klassificeras som effektiv måste även institutionerna under krigsåren ges samma beteckning. Problemet var bara att dess skicklighet användes för att leda bort livsmedel från Stockholm till armén snarare än att försöka mildra och lindra nöden i huvudstaden. Till exempel var administrationen uppenbarligen tillräckligt effektiv för att Görtz och upphandlingsdeputationens beslut om att småländska slaktovar skulle föras till arméns magasin snarare än att drivas till Stockholm verkligen kunde genomdrivas. Slutsatsen tycks således vara att god styrningseffektivitet är en nödvändig förutsättning för en framgångsrik krishantering men krigets nödår understryker också att det inte är en tillräcklig förutsättning för en god motståndskraft mot svält.

Korruption

Korruption är en annan institutionell parameter som enligt tidigare forskning kan påverka resiliensen negativt. Undersökningen visar att under drottning Kristinas nödår försvårades hjälpinsatserna då amiralitets-armbössans medel hade hanterats ovarsamt och verkar ha använts av amiralitetets ledning för att ta privata lån på fördelaktiga villkor. Ledningens agerande fick konsekvenser för amiralitets förmåga att lindra och minska nöden för båtsmännen och deras familjer. Under krigets nödår anklagades överståthållaren samt

borgmästare och råd för missbruk och för att ha sett igenom fingrarna för felaktigheter. Huruvida det fanns någon substans i anklagelserna är emellertid svårt att avgöra. I övrigt finns det inga antydningar om missbruk och korruption bland de myndigheter som hanterade livsmedelsbristen i Stockholm. Sammantaget verkar inte korruption på ett avgörande sätt påverkat samhällets resiliens i Stockholm under perioden 1650 till 1750.

Svältens politiska dimensioner

Delstudierna visar att det inte verkar ha funnits politiska åtaganden att förhindra svält, så kallade 'anti-svält kontrakt' i Stockholm under perioden 1650–1750; om så varit fallet hade legitimitet varit ett hotat centralt värde i varje delundersökning. Avsaknaden av politiska åtaganden kan troligen förklaras med att det som idag betecknas som välfärd under tidigmodern tid främst var en fråga för den enskilde och dennes närmsta krets.

Brödutdelningen under enväldet kan möjligen spegla att stora maktanspråk också ledde till större förväntningar på att kronan agerande i en nödsituation. Den tidigare forskningen framhåller att när svälten blir politisk stärks resiliensen eftersom det finns tydliga incitament att förhindra svältkatastrofer genom förebyggande åtgärder. Att det saknades politiska incitament är således negativt för resiliensen i Stockholm och kan troligen förklara varför så få institutionella anpassningar genomfördes för att förebygga framtida livsmedelskriser

Möjligen är det något förvånande att frihetstidens nödår inte skiljer sig mer från de tidigare undersökningsperioderna då tidigare forskning visat att andra institutionella förändringar genomfördes ungefär samtidigt för att minska risken för storskalig svält i riket. Carlén beskriver till exempel hur tillgången på salt blev en fråga för det allmänna sedan bönderna tagit politisk strid i riksdagen. Svälten i huvudstaden tycks emellertid inte ha haft samma laddning som saltfrågan; även om åtgärder för att mildra svältens konsekvenser också började diskuteras publikt på rådhuset och vid riksdagen. Bönderna som insisterade på en gemensam saltpolitik hade emellertid betydligt större politiskt inflytande vid 1700-talets mitt än stadens fattiga befolkning, vilket kanske kan förklara skillnaderna.

Resonemangen ovan innebär emellertid inte att svälten aldrig var politisk. Studien visar att när kronan uppfattades lägga sten på bördan och förvärpa situationen genom sitt agerande så kunde hungersnöden få politiska dimensioner. Det sker vid två tillfällen: vid bakugnsbullret på 1650-talet och vid kronans resursmobilisering under år 1718. Rikets ledning tycks ha varit väl medveten om att kronans agerande i samband med livsmedelsbrist kunde få politiska konsekvenser. Frågan blir därför om även den typen av partiellt anti-svält kontrakt kan sägas påverka resiliensen på ett positivt sätt. Den politiska ledningen på 1650-talet var

uppenbarligen intresserad av att undvika social oro; bakugnspengen efterskänktes och tullarna togs bort på inkommande spannmål. Under år 1718 är det emellertid mer tveksamt om vetenskapen om att svälten kunde bli en politisk belastning föranledde några åtgärder från kronan som kan sägas ha mildrat eller lindrat livsmedelsbristens konsekvenser. Slutsatsen blir således att den typen av politisering av svält i vissa fall kan leda till åtgärder som minskar den akuta nöden i samhället men att det inte är utgör ett incitament för förebyggande åtgärder.

Avslutning

Sammanfattningsvis visar studien att brist på tillit försvagade samhällets förmåga att stå emot livsmedelsbrist vid den mest allvarliga krisen där samhällets yttre säkerhet och inre ordning uppfattades vara hotade. Tillit diskuteras sällan i litteratur om moderna eller tidigmoderna svältkatastrofer och begreppet aktualiseras bara vid en delundersökning. Det kan emellertid konstateras att brist på tillit påverkar samhällets resiliens på ett mycket negativt sätt.

Vad gäller de institutionella faktorerna verkar inte korruption på ett avgörande sätt ha påverkat förmågan till krishantering eller institutionell anpassning i negativ riktning. En god styrningseffektivitet framstår däremot som en nödvändig förutsättning för en framgångsrik krishantering. I Stockholm förbättrades den avsevärt under undersökningsperioden, framförallt verkar det ha skett en utveckling mellan drottning Kristinas och enväldets nödår. Krigets nödår understryker emellertid att institutionernas kvalitet inte var en tillräcklig förutsättning för en god motståndskraft mot svält. Det krävdes också tydliga incitament för att förhindra livsmedelsbrist.

Studien visar att önskan om att upprätthålla och säkerhetsställa den sociala ordningen i staden var en viktig, om inte den viktigaste drivkraften, för att vidta åtgärder som förbättrade den sociala resiliensen i Stockholm. Resultatet, tillsammans med det engelska exemplet, framhåller vikten av att inte bara analysera politiska incitament vid tidigmoderna hungerkatastrofer. Reformen som påminde om de engelska fattiglagarna diskuterades men kom aldrig att implementeras. Studien visar att när kronan uppfattades lägga sten på bördan och förvärra situationen genom sitt agerande så kunde nöden bli en politisk belastning för rikets ledning. Studien ger också vid handen att det genomgående saknades politiska incitament att förebygga svält.

I uppsatsens inledningskapitel diskuteras tesen att social resiliens är något som byggs upp över tid genom anpassningar och förändringar till följd av genomlevda kriser. Min studie, som löper över närmare hundra år, visar dock att de återkommande hungerperioderna föranledde

mycket få institutionella anpassningar. Statsvetaren Karl Deutchs berömda sentens “Power is the ability to afford not to learn”²¹⁹ sammanfattar problemet. I det tidigmoderna Stockholm saknade makteliten tydliga incitament för att förebygga nya svältkatastrofer. Resultatet är således i linje med de slutsatser nederländska forskare drog efter att ha studerat översvämningskatastrofer i det holländska kustbandet över tid; institutionell förändring inträffade enbart när maktelitens direkta intressen var hotade. Eftersom människans samhällen sällan är helt jämlika finns anledning att ytterligare undersöka i vilken omfattning institutionell anpassning som ger ökad resiliens verkligen följer på kris. Det resiliens-teoretiska ramverket användes ursprungligen för att analysera ekosystem. Det finns kanske därför en kvardröjande tendens att betrakta människans samhällen som integrerade system. Curtis och Celiks forskning understryker att när den enskilde människan har tillräckligt handlingsutrymme så sker anpassning på individnivå till följd av genomlidna livsmedelskriser. Drivkraften till anpassning och förändring framstår som betydligt svagare på en kollektiv basis.

Med det sagt, under frihetstidens nödår började åtgärder för att begränsa svältens konsekvenser att debatteras offentligt. Det hade därför varit givande att fortsätta studien in i det sena 1700-talet för att klargöra om debatten ledde till förändring och om idéerna om att en talrik befolkning var en tillgång för nationen förändrade incitamenten för att förebygga och förhindra storskalig svält i huvudstaden.

²¹⁹ Karl W. Deutsch, *The nerves of government: models of political communication and control* (New York: The Free Press of Glencoe, 1963), 111.

Summary

Famines were recurring events in the early-modern world. This thesis aims to identify and analyse institutional, social, and political parameters that improved or reduced the society's capacity for crisis management and institutional adaptations in Stockholm in times of food-shortages during the period 1650–1750. The study will thereby provide knowledge on societal resilience in the early-modern era. Previously, researchers have paid little attention to food-shortages in Stockholm and therefore the thesis will also provide a substantial empirical contribution to the Swedish famine research as well as the field of urban history.

There is an agreement among scholars that few – if any – famines can be blamed on nature alone. Even if the triggering event undoubtedly is a natural hazard such as a storm or summer frost, it is usually the interaction between human and natural factors that determines whether such an event develops into a severe famine. Some societies are clearly better than others in coping with drops of food-supplies and preventing famines from occurring. What makes a society resilient seems to be a very complex issue, which involves many parameters that change over time. In this thesis I focus on the institutional, social, and political factors since modern and early modern famine research stress their importance.

The study consists of four case studies where I have investigated crisis management and institutional adaptation in times of food-shortage. The famines are Queen Christina's famine (1649–1650), the famine during the absolutist years (1697–1698), the famine during the Great Northern War (1718–1719) and the famine during the Age of Liberty (1739–1741). In each case study I have posed the following questions: *Which actors, or group of actors, participated in the handling of the food-shortage? Which central values did the identified actors perceive as threatened by the food-shortage? Which actions were taken, and which adaptations were made to protect the threatened central values?*

The questions have been my tools to systematically structure and analyse the source material. In a second phase, I have compared the results and analysed change and continuity during the period 1650–1750. The source material of the thesis are documents produced by institutions that handled food-shortage in Stockholm. The material is mainly written by officials and consists of protocols, letters between institutions and authorities, public announcements, and reform proposals.

Development economists suggest a correlation between the ability to mitigate the consequences of a famine and the quality of the institutions in a society. My study shows that

corruption does not seem to have affected the crisis management and the societal response to food-shortage in Stockholm in any significant way during the period 1650–1750. Government effectiveness, on the other hand, seems to have been a very important factor. In the 1650s, the town's administration and system for poor-relief were almost non-existent. During the most pressing phase of the crisis, it was complicated to create new structures to handle the overwhelming situation. In the end, very little was done. In the 1690s the town's administration was much extended compared to the previous famine. When the food-shortage hit Stockholm, it was possible to ramp up already existing structures; a refugee camp was set up on Skeppsholmen and bread was handed out twice a week. Many decisions were taken in a short time frame and were immediately implemented. This implies that government effectiveness was a prerequisite to mitigate the consequences of famine. The third case study from the great northern war shows however that government effectiveness in itself was not a sufficient condition. The institutional bodies during the war were even more effective than in the 1690s, but their main aim was to supply the military with foodstuff. Their activities increased rather than mitigated the consequences of the famine in Stockholm.

The third case study also shows that trust, or rather the loss of vertical and horizontal trust, affected the societal resilience very negatively. During the latter part of the great northern war, the crown's resource mobilisation to continue the warfare meant that the state treated the subjects' property as the crown's own resources. This created a great uncertainty in the society. The most prominent example is the lack of confidence in the fiat coins. The exchange of goods and services in Stockholm therefore almost came to a halt, which led to starvation among the city dwellers. In the summer of 1719, the fiat coins also threatened the safety of the city, since the soldiers defending Stockholm against the Russian fleet had been paid in fiat money. The measures taken to solve the situation aimed to restore stability and predictability. Trust is rarely mentioned in the literature on either modern or early modern famines. In my investigation trust only appears in one of the case studies. There, on the other hand, the loss of trust was very significant; when the trust evaporated the fundamentals of the entire society were threatened.

The social order of the city was threatened during many of the famines. The hunger made people leave the countryside and thousands of men, women and children reached Stockholm in search for food. Vagrancy, criminality, and diseases followed in their steps. The burgomasters and local officials therefore urged the rulers of the realm to force people to stay in their home parishes. Poor taxes were discussed on several occasions but were never

implemented. England faced similar problems in the end of the sixteenth which resulted in the draconian poor laws. The laws contributed greatly to stop the recurring famines in England; people were supported in their home parishes and the deadly diseases did not spread as easily. The British historian Michael Braddick stresses that the poor laws were created when people in many towns and villages perceived that the social order was under pressure. They therefore created local rules and later those rules were codified nationally. During the period 1650–1750, Stockholm was the only real urban centre in the Swedish realm and the capital was quite alone in experiencing social disturbances of a greater magnitude. Therefore, the officials of the capital did not have the support of other urban centres when they tried to enforce legislation similar to the English poor laws. That is probably why the many reform proposals never materialised. The rulers of the realm were not uninterested in change, but they were not motivated enough to try to enforce complex reforms. A poor tax would have required local support to be implemented successfully. I therefore argue that the fact that Sweden was a sparsely populated realm with very few urban centres affected the resilience negatively in Stockholm.

The study shows that it does not seem to have existed political commitments to prevent future famines in Stockholm during the period 1650-1750. This is likely because what we today call welfare mainly was the responsibility of the individual and his kin. Political scientists and economists underline the importance of political incentives to prevent future famines. In societies where someone is held liable for starvation, measures are taken to avoid future famines. The lack of political incentives is probably why so few institutional adaptations to prevent future disasters were made in Stockholm during the period 1650–1750.

Previous research has shown that in the middle of the eighteenth-century other institutional adaptations to avoid future famines were made in Sweden. My study does not show a similar development in Stockholm, although the measures to mitigate the consequences of the fourth and last famine during the Age of Liberty were debated publicly in the town hall and in the Diet. People voiced different opinions on what measures to take to ease the situation.

Therefore, it would be interesting to study food-shortages in Stockholm in the late eighteenth century to find out if those debates had changed the perception of famines.

Käll- och litteraturförteckning

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet (RA)

Riksregistraturet 1523–1718

Riksregistraturet

B:588 1696 nov

B:591 1697 mars

B:593 1697 maj

B:595 1697 juli-aug

B:695 1718 aug-sept

Upphandlingsdeputationen 1716–1719

Protokoll

A:2 1717-1718

Ämnessamlingar

757.10 Fattigvård, nödhjälp, tiggeri.

Vol I 1640–1854

Stockholms stadsarkiv (SA)

Justitiekollegium 1637–1654

Justitiekollegiets protokoll

AI:a 2 1648-1654

Politikollegiet

Protokoll

AI:23 1697

AI:39 1719

Förteckning över i Stockholm vistingens bönder och torpare jämte familjer

D II c: 1 1697

Stockholms Magistrat och Rådhusrätt

Civilprotokoll huvudserie

A3:a 35 1697

A3:a 50 1719

A3:a 66 1740

Sekreterarens registratur

B1 a: 35 1697

B1 a: 78 1740

Stockholms tänkeböcker huvudserien

AI:10 1650

Överståthållarämbetets brev

E3:a volym 11 1697

E3:a volym 12 1698

Överståthållarämbetets äldre kansli

Kungliga brev, huvudserien

EI:a 16 1697

Registratur

B1A:39 1718

B1A 53:1740

Tryckta källor

Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början, bd 7 1740-1741 Utgivna av Nils Staf (Riksgäldskontoret, 1975)

Dahlberg B H. *Bidrag till svenska fattiglagstiftningens historia intill midten af adertonde århundradet* (Uppsala, 1893) Bilaga A

Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brev. Senare avdelningen. Bd 3 Gabriel Gustafsson Oxenstiernas brev 1611–1640. Utgivna av Per Sondén (Kungliga Vitterhets-Historie- och Antiquitet-akademin, 1890)

Svenska riksrådets protokoll, bd 14 1650 Utgivna av Severin Bergh (Norstedts 1916)

Sveriges ridderskap- och adels Riksdags-Protokoll, bd 4 andra häftet 1650–1651, Utgivna av Bernh. Taube (Stockholm, 1872)

Litteratur

Andersson, Margareta. ”Arkivbeskrivning över överståthållarämbetets äldre kansli”, 2005.

Arnberg, Johan Wolter. *Om upphandlingsdeputationen* (Uppsala: Leffler, 1855).

Bavel, Bas van, Daniel R. Curtis, och Tim Soens. ”Economic inequality and institutional adaptation in response to flood hazards: a historical analysis”. *Ecology and Society* 23, nr 4 (2018).

Berg, Bengt Åke. *Volatility, Integration and Grain Banks: Studies in Harvests, Rye Prices and Institutional Development of the Parish Magasins in Sweden in the 18th and 19th Centuries* (Stockholm: Economic Research Institute, Stockholm School of Economics, 2007).

Berglund, Mats. *Massans röst Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*. Stads-och kommunhistoriska institutet vol. (Stockholm, 2009).

Birkmann, Jörn. ”Regulation and Coupling of Society and Nature in the Context of Natural Hazards”. I *Coping with Global Environmental Change, Disasters and Security: Threats, Challenges, Vulnerabilities and Risks*, redigerad av Hans Günter Brauch, Úrsula Oswald Spring, Czeslaw Mesjasz, John Grin, Patricia Kameri-Mbote, Béchir Chourou, Pál Dunay, och Jörn Birkmann Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace (Berlin, Heidelberg: Springer, 2011), 1103–1127.

- Blom, Conny. *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare: studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664* (Lund: Lund Univ. Press, 1992).
- Boëthius, Bertil. *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815* (Stockholm: Norstedt, 1943).
- Braddick, M. J. *State formation in early modern England, c. 1550-1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Brooke, John L. *Climate Change and the Course of Global History* (New York: Cambridge University Press, 2014).
- Burchi, Francesco. "Democracy, institutions and famines in developing and emerging countries". *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement* 32, nr 1 (mars 2011): 17–31.
- Carlén, Stefan. *Staten som marknadens salt: en studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1997).
- Celik, Semih. "Coping with famines in Ottoman Anatolia (1650-1850)". I *An economic history of famine resilience*, redigerad av Jessica Dijkman och Bas van Leeuwen (London: Routledge, 2020), 52–73.
- Corin, Carl-Fredrik. *Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1670–1697* (Stockholm: Monografier utgivna av Stockholms kommunförvaltning, 1958).
- Cullen, Karen J. *Famine in Scotland - the "Ill Years" of the 1690s*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010).
- Curtis, Daniel, och Baas van Bavel. "Better Understanding Disasters by Better Using History: Systematically Using the Historical Record as One Way to Advance Research into Disasters". *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 2016, nr 34:1 (2016).
- Curtis, Daniel R. *Coping with Crisis: the Resilience and Vulnerability of Pre-Industrial Settlements* (Farnham: Ashgate, 2014).
- Deutsch, Karl W. *The nerves of government: models of political communication and control* (New York: The Free Press of Glencoe, 1963).

- Dijkman, Jessica, och van Leeuwen Bas. ”Resilience to famine ca 600 BC to present: An introduction”. I *An Economic History of Famine Resilience* (London: Routledge, 2019).
- Dribe, Martin, Mats Olsson, och Patrick Svensson. ”Nordic Europe”. I *Famine in European History*, redigerad av Guido Alfani och Cormac Ó Gráda (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).
- Edvinsson, Rodney. ”Erratum for: Swedish Harvests, 1665–1820: Early Modern Growth in the Periphery of European Economy”. *Scandinavian Economic History Review* 57, nr 2 (juni 2009): 224–226.
- . ”Swedish Harvests, 1665–1820: Early Modern Growth in the Periphery of European Economy”. *Scandinavian Economic History Review* 57, nr 1 (mars 2009): 2–25.
- Edvinsson, Rodney, Tor Jacobson, och Daniel Waldenström. *Exchange rates, prices, and wages, 1277-2008* (Stockholm: Ekerlid, 2010).
- Einonen, Piia. ”Burgomasters of Stockholm as Agents of the Crown and Self-Interest (1590–1640)”. I *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560-1720*, redigerad av Petri Karonen, Marko Hakanen, och Piia Einonen (Helsinki: Finnish Literature Society, 2017).
- Ekman, Carl. *Amiralitets-armbössan och Amiralitets-krigsmans-kassan* (Karlskrona, 1962).
- Elthammar, Bo, Jonas Engardt, och Erika Palm. ”Arkivförteckning: SSA 138 om Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849 arkiv” (Stockholms stadsarkiv, 1995).
- Engle, Nathan L. ”Adaptive Capacity and Its Assessment”. *Global Environmental Change, Special Issue on The Politics and Policy of Carbon Capture and Storage*, 21, nr 2 (maj 2011): 647–656.
- Ericson Wolke, Lars. *Borgare och byråkrater: omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599-1637* (Stockholm : Komm. för Stockholmsforskning :, 1988).
- Ericsson, Peter, och Patrik Winton. ”Surge, retraction and prices: the performance of fiat coins in Sweden, c. 1715–1720”. *Financial History Review*, (2020).
- Hakanen, Marko, och Ulla Koskinen. ”The Gentle Art of Counselling Monarchs (1560–1655)”. I *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560-1720*, redigerad av Piia Einonen, Petri Karonen, och Marko Hakanen [Helsinki: Finnish Literature Society, 2017].

Harper, Kyle. *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire* [Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2017].

Holling, C. S. "Resilience and Stability of Ecological Systems". *Annual Review of Ecology & Systematics* 4 [december 1973]: 1–23.

Jansson, Arne, Johan Söderberg, och Lennart Andersson Palm. *Dagligt bröd i onda tider: priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500–1770* [Göteborg: Institutet för lokalhistorisk forskning, 1991].

Jessop, Bob. "Valid Construals and/or Correct Readings? On the Symptomatology of Crisis". I *The Pedagogy of Economic, Political and Social Crises : Dynamics, Construals and Lessons*, redigerad av Bob Jessop och Karim Knio [London: Routledge, 2018].

Johansson, Ulla. *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet: studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden* [Stockholm: Monografier utgivna av Stockholms kommun, 1984].

———. "Nödåret 1697". I *Sankt Eriks Årsbok 1985* [Stockholm: Samfundet S:t Erik, 1985], 161–185.

Jutikkala, Eino. "Frost or microbes". *Scandinavian Economic History Review* 41, nr 1 [januari 1993]: 73–79.

———. "The Great Finnish Famine in 1696–97". *Scandinavian Economic History Review* 3, nr 1 [januari 1955]: 48–63.

Karonen, Petri. "Royal Mayors (1620–1700): The Bane of the Burghers, the Crown's Scourge, Effective Developers of Urban Government?" I *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560-1720*, redigerad av Piia Einonen, Petri Karonen, och Marko Hakanen [Helsinki: Finnish Literature Society, 2017].

Karonen, Petri, och Nils Erik Villstrand,. "Kriser och resiliens i Finlands historia 1400-2000". *Historisk Tidskrift för Finland* 2017 [2017]: 618–639.

Knio, Karim. "The Diversity of Crisis Literatures and Learning Processes". I *The Pedagogy of Economic, Political and Social Crises : Dynamics, Construals and Lessons*, redigerad av Bob Jessop och Karim Knio [London: Routledge, 2018].

Lagerkvist, Johan "Den svenska tilliten – en superkraft i pandemin?" understreckare 21/4 2020 i *Svenska Dagbladet*.

Lappalainen, Mirkka. "Death and Disease During the Great Finnish Famine 1695–1697". *Scandinavian Journal of History* 39, nr 4 [augusti 2014]: 425–447.

Larsson, Daniel. "Diseases in Early Modern Sweden". *Scandinavian Journal of History* 0, nr 0 [september 2019]: 1–26.

Lennartsson, Rebecka. *Mamsell Bohmans fall: nattlöperskor i 1700-talets Stockholm* [Stockholm: Stockholmia förlag, 2019].

Lilja Sven. Klimatet, döden och makten – 1690-talets klimatkris i *Leva vid Östersjöns kust Living by the Baltic Sea En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800-1800*, redigerad av Sven Lilja [Södertörns högskola, 2008], 23-83.

Lindberg, Bo. "Den förmoderna offentligheten En begreppshistorisk exposé". I *Förmoderna offentligheter Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, redigerad av Leif Runefeldt och Oscar Sjöström [Falun: Nordic Academic Press, 2014].

Lucassen, Leo. "Famine and migration". I *An economic history of famine resilience*, redigerad av Jessica Dijkman och Bas van Leeuwen [London: Routledge, 2020], 248–269.

Mäntylä, Ilkka, "Kronan och undersåtarnas svält", *Karolinska förbundets årsbok*, 1988

Onacker, Eline Van. "Social Vulnerability, Social Structures and Household Grain Shortages in Sixteenth-Century Inland Flanders". *Continuity and Change* 34, nr 1 [maj 2019]: 91–115.

Parker, Geoffrey. *Global Crisis: War, Climate and Catastrophe in the Seventeenth Century* [Padstow, Storbritannien: Yale University Press, 2014].

Roitman, Janet L. *Anti-crisis* [Durham: Duke University Press, 2014].

Runefelt, Leif. *Dygden som välståndets grund: dygd, nytta och egennyttia i frihetstidens ekonomiska tänkande* *Stockholm studies in economic history* 43 [Stockholm: Univ, 2005].

Scheffer, Marten. *Critical transitions in nature and society* [Princeton, N.J.: Princeton University press, 2009].

Scherp, Joakim. "Statsförvaltningen och revolutionen. Statssekreterare, politiker och tillkomsten av 1719 års kansliordning". Redigerad av Magnus Linnarsson och Joakim Scherp. *Karolinska Förbundets årsbok*, 2017.

———. "The Loss of Trust". I *1716 The Great Northern War New Perspectives*, redigerad av Michael Hesselholdt Clemmesen, Niels Bo Paulsen, och Anna Sofie Schoning (University Press of Southern Denmark, 2018).

- Sen, Amartya. *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Oxford University Press, 1983).
- Soens, Tim. "Resilient Societies, Vulnerable People: Coping with North Sea Floods Before 1800". *Past & Present* 241, nr 1 (november 2018): 143–177.
- Spek, R. J. van der, Bas van Leeuwen, och Bas van Leeuwen. *Money, Currency and Crisis: In Search of Trust, 2000 BC to AD 2000* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2018).
- Tilly, Charles. "Food supply and public order in modern Europe". I *The formation of national states in Western Europe*, redigerad av Gabriel Ardant och Charles Tilly Studies in political development, 0081-8402 ; 8 (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975).
- Unger, Christina. *Makten och fattigdomen Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag, 1996).
- Vries, Jan de. *The Price of Bread: Regulating the Market in the Dutch Republic* (Storbritannien: Cambridge University Press, 2019).
- Waal, Alex de. *Democratic political process and the fight against famine* Working paper / IDS - Institute of Development Studies, 1353-6141 ; 107 (Brighton: Institute of Development Studies, 2000).
- Wikland, Linda. "Flyktingar i Stockholm 1713–1721 Kungens undersåtar – Stadens ansvar". I *Karolinska Förbundets årsbok 2019*, redigerad av Magnus Linnarsson, 2019.
- Åmark, Karl. *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830* (Stockholm, 1915).

Ordböcker

Förvaltningshistorisk ordbok, Svenska litteratursällskapet i Finland, www.fho.sls.fi

Svenska Akademiens ordbok (SAOB), Svenska akademien, www.saob.se

